

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО**

Факультет педагогіки та психології

Кафедра історії

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС
НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Для спеціальності 032 Історія та археологія

Автор:
к.і.н., ст. викладач, Ласінська М.Ю.

Затверджено на засіданні кафедри історії
від “26” серпня 2020 р.

ЗМІСТ

1. Титульна сторінка;
2. Зміст НМК;
3. Витяги з ОКХ, ОПП спеціальності;
4. Навчальна програма дисципліни;
5. Робоча навчальна програма дисципліни;
6. Засоби діагностики навчальних досягнень студентів;
7. Конспект лекцій з дисципліни;
8. Завдання для кредитних контрольних робіт, тестові контрольні роботи (які завантажені на освітній простір);
9. Інструктивно-методичні матеріали до семінарських занять;
10. Завдання на курсові та дипломні проекти;
11. Контрольні завдання до семінарських занять, завдання для заліків;
12. Питання до екзаменаційних білетів, екзаменаційні білети, тести для підсумкового контролю (що завантажені на освітній простір);
13. Методичні рекомендації та розробки викладача для денної та дистанційної форм навчання;
14. Методичні матеріали, що забезпечують самостійну роботу студентів для денної та дистанційної форм навчання;
15. Методичні матеріали щодо виконання контрольних робіт для заочної форми навчання;
16. Інші матеріали.

ВИТЯГ З ОКХ

Мета курсу: вивчення дисципліни є висвітлення та критичний аналіз наукових концепцій походження людини та розгляд на тлі європейської історії головних етапів антропогенезу. В процесі вивчення курсу «Історична антропологія України» студенти повинні засвоїти широке коло найважливіших світоглядних ідей, без яких неможливе формування історичної свідомості сучасного людини

Завдання курсу:

-визначити основні поняття курсу: антропологія, морфологія, етногенез, еволюція, вік;

-охарактеризувати джерела з проблематики курсу та можливість їх системного використання для вирішення питань антропогенезу;

-висвітити історіографічне дослідження проблеми з позицій прибічників різних наукових концепцій;

-розглянути і проаналізувати основні концепції в антропології; окреслити головні етапи формування та розвитку науки.

ВИТЯГ З ОПП

6 - Програмні компетентності	
Інтегральна компетентність	<p>Здатність розв'язувати складні задачі і проблеми у певній галузі професійної діяльності або у процесі навчання, що передбачає проведення досліджень та/або здійснення інновацій.</p> <p>Критичне осмислення проблем у навчанні та/або професійній діяльності та на межі предметних галузей</p> <p>Розв'язання складних задач і проблем, що потребує оновлення та інтеграції знань, часто в умовах неповної/недостатньої інформації та суперечливих вимог.</p> <p>Зрозуміле і недвозначне донесення власних висновків, а також знань та пояснень, що їх обґрунтовують, до фахівців і нефахівців, зокрема до осіб, які навчаються</p> <p>Прийняття рішень у складних і непередбачуваних умовах, що потребує застосування нових підходів та прогнозування</p> <p>Відповідальність за розвиток професійного знання і практик, оцінку стратегічного розвитку команди</p>
Загальні компетентності (ЗК)	<p>Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу. Вміння формулювати задачу, для її вирішення використовувати потрібну інформацію та методологію для досягнення обґрунтованого висновку.</p> <p>Здатність проведення досліджень на відповідному рівні. Знання стандартів, необхідних для наукового дослідження та публікування, зокрема критична обізнаність та інтелектуальна чесність.</p> <p>Здатність працювати в команді, виконуючи провідну роль, в міжнародній та мультикультурній групі.</p> <p>Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово, вміння правильно розмовляти та писати різними комунікативними стилями, а саме неофіційним, офіційним та науковим.</p>

	<p>Здатність працювати автономно, скеровувати зусилля, поєднуючи результати різних досліджень та аналізу, та представляти результат вчасно.</p> <p>Уміння діяти в межах етики професійних взаємин, навички міжособистісної взаємодії.</p> <p>Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності, навички історіографічного й джерелознавчого аналізу, володіння методами пошуку нових форм дослідження, вміння будувати логічно завершений педагогічний процес у навчальних закладах різного типу і рівня акредитації.</p> <p>Гнучкість мислення. Набуття гнучкого образу мислення, який дозволяє зрозуміти та розв'язати проблеми та задачі, зберігаючи при цьому критичне ставлення до сталих наукових компетенцій.</p> <p>Популяризаційні навички. Здатність провести усну презентацію та написати зрозумілу статтю за результатами проведених досліджень, а також щодо сучасних наукових концепцій в історії для загальної публіки (не фахівців).</p> <p>Базові знання основ філософії, психології, педагогіки, що сприяють розвитку загальної культури й соціалізації особистості, схильності до етичних цінностей, знання вітчизняної історії, економіки й права, розуміння причинно-наслідкових зв'язків розвитку суспільства й уміння їх використовувати в професійній і соціальній діяльності.</p>
<p>Фахові компетентності спеціальності (ФК)</p>	<p>Знання вітчизняної та світової історії. Знання основних історичних процесів та подій усіх континентів від давнини до сьогодення, їх взаємозв'язок, сучасні дискусії на цю тему та напрями дослідження.</p> <p>Знання структури правничої професії та її ролі у суспільстві; міжнародних стандартів прав людини; доктрини та принципу верховенства права.</p> <p>Розуміння природи права в цілому та</p>

природи основних правових інститутів; засад і принципів національного права, а також змісту правових інститутів таких фундаментальних галузей права, як: конституційне право, адміністративне право і адміністративне процесуальне право, цивільне і цивільне процесуальне право, трудове право; кримінальне і кримінальне процесуальне право

Вміння аналізувати джерела. Пошук, розуміння та використання архівних, музейних джерел з історії, та права.

Здатність застосовувати знання про сучасні досягнення з історичної, педагогічної та юридичних наук.

Здатність використовувати навички роботи з комп'ютером та знання й уміння в галузі сучасних інформаційних технологій для рішення практичних завдань в галузі історії, юриспруденції та освіти.

Здатність застосовувати знання законодавства та державних стандартів України в освітній сфері. підвищувати професійний рівень і кваліфікацію;

Здатність забезпечувати високий науково-теоретичний і методичний рівень викладання дисциплін у повному обсязі освітньої програми відповідної спеціальності.

Здатність володіти навичками історіографічного й джерелознавчого аналізу та методами пошуку нових форм дослідження.

Здатність будувати логічно завершений педагогічний процес у навчальних закладах різного типу і рівня акредитації.

Здатність застосовувати набуті знання для вирішення конкретних педагогічних, методичних, науково-практичних, інформаційно-пошукових завдань у своїй професійній діяльності.

Здатність планувати, організувати і вести навчально-виховну роботу.

Здатність володіти передовими методами управління педагогічними, учнівськими

	<p>(студентськими) й трудовими колективами.</p> <p>Здатність на практиці застосовувати принципи наукової організації праці.</p> <p>Здатність вести пошукову краєзнавчу роботу, виявляти, досліджувати та сприяти збереженню історико-культурних пам'яток.</p> <p>Здатність використовувати набуті психолого-педагогічні і методичні прийоми для викладання історичних дисциплін в середніх навчальних закладах, робота в органах юриспруденції.</p> <p>Здатність формувати стійкий інтерес до професійної діяльності і наукових знань.</p>
7 – Програмні результати навчання	
	<p>Здатність синтезувати та використовувати знання з основних теорій історичного розвитку, методології історичної науки, її періодизацію.</p> <p>Знання видів, форм та джерел історичної інформації, методів їх дослідження.</p> <p>Використання нових освітніх та інформаційних технологій, сучасних засобів навчання та використання їх у педагогічному процесі.</p> <p>Здатність використовувати основи загальнотеоретичних дисциплін в обсязі, необхідному для вирішення педагогічних і дослідницьких завдань, успішного освоєння методологічних і прикладних питань спеціальності, питань фундаментальних загальноісторичних і спеціальних дисциплін; дисциплін психолого-педагогічного циклу: педагогіку, психологію, методику викладання історії, методику і організацію позакласної (поза аудиторної) роботи.</p> <p>Знання теорії й методології історичної науки, методики вивчення суспільних явищ і процесів, пам'яток матеріальної і духовної культури.</p> <p>Використання принципів і методів збору, систематизації, узагальнення і використання інформації, проведення наукових досліджень за профілем спеціальності.</p> <p>Здатність застосування принципів</p>

	<p>редагування і підготовки матеріалів до публікації, складання рефератів, оглядів, рецензій.</p> <p>Здатність консультування з правових питань, зокрема, можливих способів захисту прав та інтересів клієнтів, відповідно до вимог професійної етики, належного дотримання норм щодо нерозголошення персональних даних та конфіденційної інформації</p> <p>Обізнаність у наукових стандартах та відповідність їм щодо точності та обсягу локалізованої документації, використаної та процитованої в завданнях та висновках практичної підготовки.</p> <p>.Здатність примирювати сторони з протилежними інтересами.</p> <p>Здатність працювати в групі продуктивно, відіграючи провідну роль в окремих випадках, головуєчи під час дебатів та дискусій у міжнародній та мультикультурній групі.</p>
--	---

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО
Кафедра історії

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор із науково-педагогічної
роботи _____ О.А. Кузнецова
28 серпня 2020 р.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Ступінь магістра

спеціальність 032 Історія та археологія

Освітньо-професійна програма: «Історія та археологія»

РОЗРОБНИК ПРОГРАМИ: кандидат історичних наук, старший викладач
Ласінська М. Ю.

РЕЦЕНЗЕНТ:

Програму схвалено на засіданні кафедри історії

Протокол від «26» серпня 2020 року № 1

Завідувач кафедри _____ (Рижева Н.О.)

Програму погоджено навчально-методичною комісією факультету педагогіки
та психології

Протокол від «___» _____ 2020 року № ___

Голова навчально-методичної комісії _____ (Чугуєва І.Є.)

Програму погоджено навчально-методичною комісією університету

Протокол від «___» _____ 2020 р.

Голова навчально-методичної комісії _____ (Кузнецова О. А.)

Анотація

Програма вивчення нормативної навчальної дисципліни «Історична антропологія України» складена Ласінською М.Ю. відповідно до освітньо-професійної програми підготовки магістрів спеціальності 032 Історія та археологія.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є особливості антропологічного розвитку людини.

Міждисциплінарні зв'язки: історія України, всесвітня історія, історія стародавнього світу, археологія України, краєзнавство, етнологія, історія релігії.

На вивчення дисципліни відводиться 90 годин / 3 кредити ECTS.

Ключові слова: *антропологія, антропологічний тип українців, давнє населення України.*

Abstract

The program of studying the normative academic discipline "Historical Anthropology of Ukraine" was compiled by Lasinska M.Yu. according to the educational-professional program of preparation of masters of a specialty 032 History and archeology.

The subject of study of the discipline are the features of anthropological human development.

Interdisciplinary links: history of Ukraine, world history, history of the ancient world, archeology of Ukraine, local lore, ethnology, history of religion.

90 hours / 3 ECTS credits are allocated for studying the discipline.

Key words: *anthropology, anthropological type of Ukrainians, ancient population of Ukraine.*

ВСТУП

Програма вивчення нормативної навчальної дисципліни “Історична антропологія України” складена Ласінською М.Ю. відповідно до освітньо-професійної програми підготовки магістрів спеціальності 032 Історія та археологія за освітньою програмою «Історія та археологія».

Предметом вивчення навчальної дисципліни є особливості антропологічного розвитку людини.

Міждисциплінарні зв'язки: історія України, всесвітня історія, історія стародавнього світу, археологія України, краєзнавство, етнологія, історія релігії.

1. Мета та завдання навчальної дисципліни та очікувані результати

1.1. Мета дисципліни: вивчення дисципліни є висвітлення та критичний аналіз наукових концепцій походження людини та розгляд на тлі європейської історії головних етапів антропогенезу. В процесі вивчення курсу «Історична антропологія України» студенти повинні засвоїти широке коло найважливіших світоглядних ідей, без яких неможливе формування історичної свідомості сучасного людини

1.2. Завдання: визначити основні поняття курсу: антропологія, морфологія, етногенез, еволюція, вік; охарактеризувати джерела з проблематики курсу та можливість їх системного використання для вирішення питань антропогенезу; висвітити історіографічне дослідження проблеми з позицій прибічників різних наукових концепцій; розглянути і проаналізувати основні концепції в антропології; окреслити головні етапи формування та розвитку науки.

1.3. Програмні результати навчання:

Здатність запам'ятовувати або відтворювати:

1. глибокі знання в межах спеціалізації з позначенням новацій останнього часу;
2. специфіку розвитку історичного пізнання в конкретні історіографічні періоди, в тому числі й на сучасному етапі;
3. професійні норми в галузі історії та археології;
4. основні етапи наукового пошуку в галузі історії та археології та завдання кожного з них;
5. теорію й практики критичного осмислення уявлень про минуле у суспільстві, правила побудови наукових гіпотез.

Здатність розуміти та інтерпретувати:

6. основні теоретичні та методологічні проблеми сучасної археологічної науки;
7. шляхи формування репрезентативної джерельної бази при розробці певної наукової проблематики;
8. зв'язок та різницю між історичними фактами у джерелі та історіографічними фактами у науковій літературі;
9. вибір методології та методів при здійсненні власного дослідження;
10. вузлові наукові проблеми, зв'язок між гіпотезою та методом, логічні наслідки певного припущення, зіставлення його з відомими теоретичними побудовами.

Здатність використовувати вивчений матеріал в нових ситуаціях:

11. пояснювати взаємозв'язки між процесами у минулому та на сучасному етапі, оцінювати альтернативні варіанти інтерпретації основних тенденцій та особливостей історичного розвитку людства у певні історичні періоди;
12. аналізувати взаємозв'язки між позицією професійного історика та пануючими у суспільстві поглядами на минуле;
13. демонструвати навички професійного спілкування з використанням іноземної мови;

14. виявляти ініціативу, яка спрямована на збереження та управління культурною спадщиною;

15. брати участь у здійсненні реальних дослідницьких проєктів;

Здатність розбивати інформацію на відповідні компоненти і розуміти їх взаємозв'язок:

16. аналізувати явища та процеси світової історії з урахуванням сучасних теорій суспільного розвитку;

17. визначати інформаційний потенціал конкретних археологічних джерел при вирішенні певної наукової проблеми;

18. здійснювати експертизу пам'яток матеріальної та духовної культури, в тому числі з метою їх подальшого використання в сфері туризму та рекреації.

Здатність поєднувати частини разом, щоби одержати ціле з новою системною властивістю:

19. визначати соціальні функції історика в нових умовах;

20. встановлювати ефективну комунікацію з представниками інших гуманітарних та природничих наук;

21. обґрунтувати наукову новизну власного дослідження з урахуванням сучасних наукових досягнень;

22. розширювати джерельну базу за рахунок введення до наукового обігу архівних джерел, опрацювання фондів музеїв, участі у наукових експедиціях, шляхом створення нових джерел (усна історія та ін.).

Здатність оцінювати важливість матеріалу для конкретної цілі:

23. критично оцінювати ступінь розробленості дослідницької проблеми та отриманих результатів фахівцями;

24. визначати вплив на хід та результати дослідження традицій певних наукових шкіл;

25. узагальнювати результати власного дослідження;

26. аргументувати зв'язок теми обраного наукового проєкту з пріоритетними напрямками розвитку світової науки;

рекомендувати шляхи продовження власного дослідження

1.3. Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студент оволодіває такими компетентностями:

I. Загальнопредметні:

1. Здатність до цілеспрямованого накопичування знання, самостійного пошуку та опрацювання інформації;

2. Вміння організувати творчі колективи з метою розв'язання комплексних міжпредметних проблем;

3. Здатність застосовувати набуті знання та навички у практичних ситуаціях, виявляючи ініціативу та підприємливість;

4. Здатність до адаптації та дії в новій ситуації;

5. Здатність взаємодіяти з представниками інших професійних груп гуманітарної сфери.

II. Фахові:

1. Здатність виявляти та опрацьовувати історичні джерела різних видів, аналізувати наукові тексти та узагальнювати цю інформацію;

2. Здатність здійснювати історичні дослідження з визначеної тематики, в тому числі використовуючи методологічний інструментарій інших гуманітарних наук, застосовуючи інформаційно-комунікативні технології та інформаційні бази даних;

3. Вміння створювати тексти однією з іноземних мов з використанням термінів, які прийняті в фаховому середовищі;
4. Здатність брати участь у дискусії з певної наукової проблеми, у різних формах наукової комунікації;
5. Здатність відрізнити специфіку у підходах до вирішення проблем в галузі історії та археології представників різних наукових напрямів та шкіл, критично осмислювати новітні досягнення історичної науки;
6. Вміння застосовувати принципи та методи педагогіки і психології у навчально-виховному процесі в середніх, професійно-технічних закладах та в системі післядипломної освіти.
7. Здатність застосовувати поглиблені знання з обраної спеціалізації при розробці (у відповідності до певних вимог) наукових проектів прикладної спрямованості, а також при вирішенні певних практичних проблем.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 90 годин / 3 кредити ECTS.

2. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

ТЕМА 1. Антропологія, як наука її предмет, зміст і історія розвитку.

ТЕМА 2. Історична антропологія

ТЕМА 3. Найдавніша людність на території України (за даними антропології).

ТЕМА 4. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза – пізнє середньовіччя)

ТЕМА 5. Антропологічний склад українського народу.

3. Рекомендована література

Базова література

1. Алексеев В.П. Историческая антропология и этногенез. М., 1989.
2. Алексеев В.П. Историческая антропология. М., 1979.
3. Алексеев В.П. Остеометрия: Методика антропологических исследований. М., 1966.
4. Алексеев В.П. Становление человечества. М., 1984.
5. Алексеева Т.И. Географическая среда и биология человека. М., 1977.
6. Антропология: Хрестоматия. М., 1997.
7. Балушок В.Г. Етногенез українців. - К., 2005.
8. Баран В. Баран В. Походження українського народу. - К., 2002.
9. Бужилова А.П. Древнее население: Палеопатологические аспекты исследования. М., 1995.
10. Бунак В.В. Род Ното, его возникновение и последующая эволюция. М., 1980.
11. Васильев С.В. Основы возрастной и конституциональной антропологии. М., 1996.
12. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. М., 1977.
13. Восточные славяне: Антропология и этническая история / Под ред. Т.И. Алексеевой. М., 1999.
14. Залізняк Л. Від склавинів до української нації. - Вид. 2-е. - К., 2004.
15. Залізняк Л. Походження українського народу. - К., 1996.
16. Ревелль П., Ревелль Ч. Среда нашего обитания: В 4 кн. М., 1994.
17. Рогинский Я.Я. Проблемы антропогенеза. М., 1977.
18. Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Антропология. М., 1963.

Допоміжна література

1. Алексеев В.П. В поисках предков. М., 1972.
2. Алексеев В.П. Некоторые аспекты палеоэкологических исследований // Материалы конференции "Археология и социальный прогресс". М., 1991. С. 79-108.
3. Алексеев В.П. Очерки экологии человека. М., 1998.
4. Алексеев В.П. Палеоантропология земного шара и формирование человеческих рас. Палеолит. М., 1978.
5. Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы (краниологическое исследование). М., 1969.
6. Алексеев В.П. Человек. Эволюция и таксономия (некоторые теоретические вопросы). М., 1985.

7. Алексеев И.П. География человеческих рас. М., 1974.
8. Алексеева Т.И. Адаптация человека в различных экологических нишах Земли. М., 1998.
9. Алексеева Т.И. Адаптивные процессы в популяциях человека. М., 1986.
10. Алексеева Т.И. Антропологический облик русского народа // Русские. М., 1997. С. 57-74.
11. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян (по данным антропологии). М., 1973.
12. Алексеева Т.И. Этногенез и этническая история восточных славян // Восточные славяне. Антропология и этническая история / Под ред. Т.И. Алексеевой. М., 1999. С. 307-315.
13. Алексеева Т.И., Богатенков Д.В., Лебединская Г.В. Влахы: Антропо-экологическое исследование (по материалам средневекового некрополя Мистихали). М., 2003.
14. Андрианов Б.В., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и проблемы их картографирования // Советская этнография. № 2. 1972.
15. Арутюнов С. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. - М., 1989.
16. Балущок Коли ж народився український народ // Дзеркало тижня. - 2005.- № 15. (<http://www.dt.ua/>)
17. Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. - К., 1991.
18. Башкиров П.Н. Учение о физическом развитии. М., 1962.
19. Бигон М., Харпер Дж., Таунсенд К. Экология. Особи, популяции и сообщества. М., 1989.
20. Богатенков Д.В. О преподавании палеодемографии // Жизнедеятельность населения и антропоэкологическое образование на грани веков: Тез. Всероссийской Науч. Конф., 18 марта 2003 г. // Под ред. Б.Б. Прохорова, Л.С. Белоконь. М., 2003. С. 94-96.
21. Бужилова А.П. О влиянии производящего хозяйства на здоровье ранних скотоводов и земледельцев // Орус. Междисциплинарные исследования в археологии. Вып. 1-2. М., 2002. С. 46-58.
22. Бужилова А.П., Козловская М.В., Лебединская Г.В., Медникова М.Б. Историческая экология человека: Методика биологических исследований. М., 1998.
23. Бутовская М.Л., Файнберг Л.А. У истоков человеческого общества (Поведенческие аспекты эволюции человека). М., 1993.
24. Вайс Х., Елькман В. Функции крови // Физиология человека. Т. 2. М., 1996. С. 414-453.
25. Вівчарик М.М. Україна від етносу до нації: Навч. посіб. - К.: Вища шк., 2004.
26. Властовский В.Г. Акцелерация роста и развития детей (эпохальная и внутригрупповая). М., 1976.
27. Волович В.Г. Человек в экстремальных условиях природной среды. М., 1983.
28. Воронин Н.М. Основы медицинской и биологической климатологии. М., 1981.
29. Галушко К. Народы, этносы, нации: Популярное видання. - К.: Темпора, 2008.
30. Генофонд и геногеография народонаселения. Т. 1. Генофонд населения России и сопредельных стран / Под ред. Ю.Г. Рычкова. СПб., 2000.
31. Герасимов М.М. Восстановление лица по черепу (современный и ископаемый человек) // Тр. ин-та этнографии. Новая серия. Т. 28. М., 1955.
32. Гиляров А.М. Популяционная экология. М., 1990.
33. Гладкова Т.Д. Покровы тела // Морфология человека / Под ред. Б.А. Никитюка и В.П. Чтецова. М., 1990. С. 307-323.
34. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. - К.: Критика, 2005. - 528 с.
35. Година Е.З., Миклашевская Н.Н. Экология и рост: влияние факторов окружающей среды на процессы роста и полового созревания у человека // Рост и развитие детей и подростков. Итоги науки и техники. Сер. Антропология. Том. 3. М., 1989.
36. Гримм Г. Основы конституционной биологии и антропометрии. М., 1967.
37. Грин Н., Стаут У., Тейлор Д. Биология: В 3 т. М., 1990.
38. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. - М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. - 848 с.
39. Давыдова Г.М. Русские Сибири // Русские. М., 1997. С. 75-79.
40. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора: Книга для учителя. М., 1986.
41. Дейвисон М. Многомерное шкалирование: Методы наглядного представления данных. М., 1988.
42. Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. М., 1983.
43. Дерябин В.Е. О методиках многомерного таксономического анализа в антропологии // Вестник антропологии. Вып. 4. М., 1998. С. 30-68.
44. Дерябин В.Е. Современные восточнославянские народы // Восточные славяне. Антропология и этническая история / Под ред. Т.И. Алексеевой. М., 1999. С. 30-59.
45. Джохансон Д., Иди М. Люси. Истоки развития человеческого рода. М., 1984.
46. Држевецкая И.А. Эндокринная система растущего организма. М., 1987.
47. Ефимова С.Г. Восточнославянский ареал на антропологической карте средневековой Европы // Восточные славяне. Антропология и этническая история / Под ред. Т.И. Алексеевой. М., 1999. С. 185-204.
48. Ефимова С.Г. Соотношение лесостепных и степных групп населения Европейской Скифии по данным антропологии // Скифы и сарматы в VII-III вв. до н.э. Палеоэкология, антропология и археология. М., 2000. С. 39-44.

49. Задорожний В. До проблеми східнослов'янської огласовки давніх текстів // Київська старовина. - 2005. - № 5.
50. Залізняк Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання. - К.: Темпора, 2008.
51. Залізняк Л.Л. Первісна історія України. - К., 1999.
52. Залкінд Н.Г. Московская школа антропологии. М., 1975.
53. Зубов А.А. Иерархия факторов антропогенеза // Вестник антропологии. Вып. 2. 1996.
54. Зубов А.А. Магистрализация и демагистрализация в ходе эволюционного процесса // Вопросы антропологии. Вып. 75. 1985.
55. Зубов А.А. Одонтология: Методика антропологических исследований. М., 1968.
56. Зубов А.А. Систематические критерии рода Homo и его эволюция // Вопросы антропологии. Вып. 43. 1973. С. 92-106.
57. Зубов А.А. Эволюция рода Homo от архантропа до современного человека // Итоги науки и техники. Серия "Антропология". Т. 2. Становление и эволюция человека. М., 1987.
58. Зубов А.А. Этническая одонтология. М., 1973.
59. Ископаемые гоминиды и происхождение человека / Под ред. В.В. Бунака // Тр. ин-та этнографии АН СССР. Новая серия. Т. 92. М., 1966.
60. Кайданов Л.З. Генетика популяций. М., 1996.
61. Кафарський В.І., Савчук Б.П. Етнологія: Підручник. - К.: Центр навчальної літератури, 2006.
62. Киеня А.И., Бандажевский Ю.И. Здоровый человек: Основные показатели. М., 1997.
63. Клиорин А.И., Чтецов В.П. Биологические проблемы учения о конституции человека. Л., 1979.
64. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия: Расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л., 1988.
65. Козловская М.В. Пищевые новации производящего хозяйства // Орус. Междисциплинарные исследования в археологии. Вып. 1-2. М., 2002. С. 26-45.
66. Козловская М.В. Экология древних племен лесной полосы Восточной Европы (антропологический очерк). М., 1996.
67. Кондукторова Т.С. Физический тип людей Нижнего Приднепровья на рубеже нашей эры (по материалам могильника Николаевка Казацкое). М., 1979.
68. Кречмер Э. Строение тела и характер. М., 1995.
69. Ламберг-Карловски К., Саблов Дж. Древние цивилизации: Ближний восток и Мезоамерика. М., 1992.
70. Левонтин Р. Человеческая индивидуальность: наследственность и среда. М., 1993.
71. Логвиненко А.Д. Измерения в психологии: математические основы. М., 1993.
72. Медникова М.Б. Трепанации у древних народов Евразии. М., 2001.
73. Медникова М.Б. Экологические аспекты эпохальной динамики строения тела у древнего населения Евразии // Жизнедеятельность населения и антропоэкологическое образование на грани веков / Под ред. Б.Б. Прохорова, Л.С. Белоконь. М., С. 92-94.
74. Миклашевская Н.Н. Биологический возраст // Морфология человека. М., 1990. С. 20-28.
75. Миклашевская Н.Н., Соловьева В.С., Година Е.З. Ростовые процессы у детей и подростков. М., 1988.
76. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. М., 1990.
77. Никитюк Б.А. Изменения размеров тела новорожденных за последние 100 лет // Вопросы антропологии. Вып. 42. М., 1972.
78. Новітні міфи та фальшивки про походження українців. Збірник статей: Популярне видання. - К.: Темпора, 2008. - 136 с.
79. Оуэн Лавджой К. Эволюция выпрямленного способа передвижения у человека // В мире науки. Scientific American. № 1. 1998.
80. Павловский О.М. Биологический возраст человека. М., 1987.
81. Петров В. Походження слов'ян. - К., 1972.
82. Пироженко В. Походження українців: стара концепція і новітні міфи // Вісник Національної академії наук України. - 1998. - № 9 - 10.
83. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии). М., 1974.
84. Проблема расы в российской физической антропологии / Под ред. Т.И. Алексеевой, Л.Т. Яблонского. М., 2002.
85. Происхождение и этническая история русского народа // Тр. ин-та этнографии АН СССР. М., 1965.
86. Рохлин Д.Г. Болезни древних людей. М., 1965.
87. Рычков Ю.Г., Ящук Е.В. Генетика и этногенез. Историческая упорядоченность генетической дифференциации популяций человека (модель и реальность) // Вопросы антропологии. Вып. 75. М., 1985.
88. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме. М., 1960.
89. Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. М., 1989.
90. Тимофеев-Рессовский Н.В., Яблоков А.В., Глотов Н.В. Очерк учения о популяции. М., 1973.
91. Толочко П. Київська Русь. - К., 1996.

92. Толочко П. Русь - Мала Русь - русский народ у другій половині XIII - XVII ст.// Київська старовина. - 1993. - № 3.
93. Толочко П.П. Древнерусская народность. - М., 1999.
94. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К.: Абрис, 1999. - 200 с.
95. Уайнер Дж. Экология человека // Биология человека. М., 1968. С. 331-422.
96. Харитонов В.М. Введение в теорию антропогенеза и археологию палеолита. М., 1995.
97. Харрисон Дж., Уайнер Дж., Тэннер Дж., Барникот Н., Рейнолдс В. Биология человека. М., 1979.
98. Хрисанфова Е.Н. Древнейшие этапы гоминизации // Итоги науки и техники. Серия "Антропология". Т. 2. Становление и эволюция человека. М., 1987.
99. Хрисанфова Е.Н., Перевозчиков И.В. Антропология: Учебник. 2-е изд. М., 1999.
100. Хромов-Борисов Н.Н. Биометрические аспекты популяционной генетики // Л.З. Кайданов. Генетика популяций. М., 1996. С. 251-299.
101. Чебоксаров Н.Н. Антропологический очерк // Народы Европейской части СССР. Т. I. М., 1964.
102. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. М., 1971.
103. Шарден Тейяр П. де. Феномен человека. М., 1965.

12. Інформаційні ресурси

1. <http://bible-facts.ru/bibliya-i-arheologiya/>.
2. http://beitaschkenas.de/Lib/Drevniye_goroda_i_bibleyskaya_arheologiya.pdf
3. <https://www.youtube.com/watch?v=051B9Pt9yO4>
4. https://www.youtube.com/watch?v=ajLx0bnga_U
5. https://www.youtube.com/watch?v=FRRqwM_QZU8
6. https://www.youtube.com/watch?v=SQRbL5_evxI
7. https://www.youtube.com/watch?v=rh_FhEj08n4
8. <https://www.youtube.com/watch?v=Y0We0kmtXjk>
9. <https://www.youtube.com/watch?v=sPiSWTb82VE>
10. https://www.youtube.com/watch?time_continue=7&v=FRRqwM_QZU8

4. Форма підсумкового контролю успішності навчання: залік

5. Засоби діагностики успішності навчання: опитування, тестування, ІНДЗ, контрольні роботи.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО
Факультет педагогіки та психології
Кафедра історії

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор із науково-педагогічної
роботи _____ О.А. Кузнецова
28 серпня 2020 р.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ УКРАЇНИ
Ступінь магістра
Галузь знань 03 Гуманітарні науки
Спеціальність 032 Історія та археологія
Освітньо-професійна програма: «Історія та археологія»

2020 – 2021 навчальний рік

Розробник: кандидат історичних наук, старший викладач Ласінська М.Ю.

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри історії

Протокол від «26» серпня 2020 року № 1

Завідувач кафедри _____ (Рижева Н.О.)

«_____» _____ 2020 р.

Анотація

Програма вивчення нормативної навчальної дисципліни «Історична антропологія України» складена Ласінською М.Ю. відповідно до освітньо-професійної програми підготовки магістрів спеціальності 032 Історія та археологія.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є особливості антропологічного розвитку людини.

Міждисциплінарні зв'язки: історія України, всесвітня історія, історія стародавнього світу, археологія України, краєзнавство, етнологія, історія релігії.

На вивчення дисципліни відводиться 90 годин / 3 кредити ECTS.

Ключові слова: *антропологія, антропологічний тип українців, давнє населення України.*

Abstract

The program of studying the normative academic discipline "Historical Anthropology of Ukraine" was compiled by Lasinska M.Yu. according to the educational-professional program of preparation of masters of a specialty 032 History and archeology.

The subject of study of the discipline are the features of anthropological human development.

Interdisciplinary links: history of Ukraine, world history, history of the ancient world, archeology of Ukraine, local lore, ethnology, history of religion.

90 hours / 3 ECTS credits are allocated for studying the discipline.

Key words: *anthropology, anthropological type of Ukrainians, ancient population of Ukraine.*

Опис навчальної дисципліни
Денна форма навчання

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни	
Кількість кредитів – 3	Галузь знань 03 Гуманітарні науки	Варіативна	
	Спеціальність 032 Історія та археологія		
Індивідуальне науково-дослідне завдання (мультимедійна презентація «Антрополого-одонтологічні особливості населення України Дерматогліфічна характеристика людності України») – 1	Освітня програма: Археологія	Семестр	
Загальна кількість годин 90		1	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 2,5 самостійної роботи студента 3,2	Ступінь: Магістр	Лекції	
		2	
http://moodle.mdu.edu.ua/my/		Семінарські	
		6	
		Лабораторні	
		-	-
		Самостійна робота	
		82	
		Вид контролю: Залік	

Мова навчання – українська.

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної та індивідуальної роботи становить: для денної форми навчання – 90 год.: 8 год. – аудиторні заняття, 82 год. – самостійна робота (20 % / 80 %).

Заочна форма навчання

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни	
Кількість кредитів – 3	Галузь знань 03 Гуманітарні науки	Варіативна	
	Спеціальність 032 Історія та археологія		
Індивідуальне науково-дослідне завдання (мультимедійна презентація «Біблія, як археологічне джерело») – 1	Освітня програма: Археологія	Семестр	
Загальна кількість годин 90		1	
Тижневих годин для денної форми навчання: 6 аудиторних – 4 самостійної роботи студента – 4	Ступінь: Магістр	Лекції	
		2	
http://moodle.mdu.edu.ua/my/		Семінарські	
		2	
		Лабораторні	
		-	-
		Самостійна робота	
		86	
		Вид контролю: Залік	

Мова навчання – українська.

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної та індивідуальної роботи становить:
для заочної форми навчання – 90 год.: 6 год. – аудиторні заняття, 86 год. – самостійна робота (6% ~ 94%).

1. Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета дисципліни: висвітлення та критичний аналіз наукових концепцій походження людини та розгляд на тлі європейської історії головних етапів антропогенезу. В процесі вивчення курсу «Історична антропологія України» студенти повинні засвоїти широке коло найважливіших світоглядних ідей, без яких неможливе формування історичної свідомості сучасного людини.

Завдання курсу:

-визначити основні поняття курсу: антропологія, морфологія, етногенез, еволюція, вік; охарактеризувати джерела з проблематики курсу та можливість їх системного використання для вирішення питань антропогенезу;

-ознайомити студентів з історіографічним дослідженням проблеми з позицій прибічників різних наукових концепцій; розглянути і проаналізувати основні концепції в антропології; окреслити головні етапи формування та розвитку науки.

Передумови для вивчення дисципліни: («Археологія», «Історія Стародавнього Сходу», «Первісна історія», «Основи антропології»).

Навчальна дисципліна складається з 3-х кредитів.

Очікувані результати навчання:

Здатність запам'ятовувати або відтворювати:

глибокі знання в межах спеціалізації з позначенням новацій останнього часу;
специфіку розвитку історичного пізнання в конкретні історіографічні періоди, в тому числі й на сучасному етапі;

професійні норми в галузі історії та археології;

основні етапи наукового пошуку в галузі історії та археології та завдання кожного з них;

теорію й практики критичного осмислення уявлень про минуле у суспільстві, правила побудови наукових гіпотез.

Здатність розуміти та інтерпретувати:

основні теоретичні та методологічні проблеми сучасної археологічної науки;

шляхи формування репрезентативної джерельної бази при розробці певної наукової проблематики;

зв'язок та різницю між історичними фактами у джерелі та історіографічними фактами у науковій літературі;

вибір методології та методів при здійсненні власного дослідження;

вузлові наукові проблеми, зв'язок між гіпотезою та методом, логічні наслідки певного припущення, зіставлення його з відомими теоретичними побудовами.

Здатність використовувати вивчений матеріал в нових ситуаціях:

пояснювати взаємозв'язки між процесами у минулому та на сучасному етапі, оцінювати альтернативні варіанти інтерпретації основних тенденцій та особливостей історичного розвитку людства у певні історичні періоди;

аналізувати взаємозв'язки між позицією професійного археолога та пануючими у суспільстві поглядами на минуле;

демонструвати навички професійного спілкування з використанням іноземної мови;

брати участь у здійсненні реальних дослідницьких проектів;

застосовувати сучасні методики викладання у вищій школі;

Здатність розбивати інформацію на відповідні компоненти і розуміти їх взаємозв'язок:

аналізувати явища та процеси світової археології з урахуванням сучасних теорій суспільного розвитку;

визначати інформаційний потенціал конкретних археологічних джерел при вирішенні певної наукової проблеми;

Здатність поєднувати частини разом, щоби одержати ціле з новою системною властивістю:

визначати соціальні функції історика в нових умовах;

встановлювати ефективну комунікацію з представниками інших гуманітарних та природничих наук;

обґрунтувати наукову новизну власного дослідження з урахуванням сучасних наукових досягнень;

розширювати джерельну базу за рахунок введення до наукового обігу архівних джерел, опрацювання фондів музеїв, участі у наукових експедиціях, шляхом створення нових джерел (пам'ятки археології та ін.).

Здатність оцінювати важливість матеріалу для конкретної цілі:

критично оцінювати ступінь розробленості дослідницької проблеми та отриманих результатів фахівцями;

визначати вплив на хід та результати дослідження традицій певних наукових шкіл;

узагальнювати результати власного дослідження;

аргументувати зв'язок теми обраного наукового проекту з пріоритетними напрямками розвитку світової науки;

рекомендувати шляхи продовження власного дослідження.

Згідно з вимогами ОПП студент оволодіває такими *компетентностями*:

I. Загальнопредметні:

1. Здатність до цілеспрямованого накопичування знання, самостійного пошуку та опрацювання інформації;
2. Вміння організовувати творчі колективи з метою розв'язання комплексних міжпредметних проблем;
3. Здатність застосовувати набуті знання та навички у практичних ситуаціях, виявляючи ініціативу та підприємливість;
4. Здатність до адаптації та дії в новій ситуації;
5. Здатність взаємодіяти з представниками інших професійних груп гуманітарної сфери.

II. Фахові:

1. Здатність виявляти та опрацювати історичні джерела різних видів, аналізувати наукові тексти та узагальнювати цю інформацію;
2. Здатність здійснювати історичні дослідження з визначеної тематики, в тому числі використовуючи методологічний інструментарій інших гуманітарних наук, застосовуючи інформаційно-комунікативні технології та інформаційні бази даних;
3. Вміння створювати тексти однією з іноземних мов з використанням термінів, які прийняті в фаховому середовищі;
4. Здатність брати участь у дискусії з певної наукової проблеми, у різних формах наукової комунікації;
5. Здатність відрізнити специфіку у підходах до вирішення проблем в галузі історії та археології представників різних наукових напрямів та шкіл, критично осмислювати новітні досягнення історичної науки;
6. Вміння застосовувати принципи та методи педагогіки і психології у навчально-виховному процесі в середніх, професійно-технічних закладах та в системі післядипломної освіти.
7. Здатність застосовувати поглиблені знання з обраної спеціалізації при розробці (у відповідності до певних вимог) наукових проектів прикладної спрямованості, а також при вирішенні певних практичних проблем.

2. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни.

ТЕМА 1. Антропологія, як наука її предмет, зміст і історія розвитку.

ТЕМА 2. Історична антропологія

ТЕМА 3. Найдавніша людність на території України (за даними антропології).

ТЕМА 4. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього

заліза – пізні середньовіччя)

ТЕМА 5. Антропологічний склад українського народу.

Програма навчальної дисципліни

Кредит І-ІІ. Основні засади історичної антропології.

ТЕМА 1. Антропологія, як наука її предмет, зміст і історія розвитку.

Від спостережень до науки. Зародження антропологічних знань за античності та середньовіччя. Натуралісти й філософи XVIII — початку XIX ст. про місце людини у природі. Расознавчі студії XVIII — першої половини XIX ст. Дарвінізм та його вплив на розвиток антропологічної науки. Виникнення антропологічних товариств та їхня роль в історії науки про людину. Удосконалення методів досліджень. Головні шляхи розвитку сучасної антропології. Перші антропологічні свідчення антропології в Україні. Федір Вовк — засновник вітчизняної антропології. Українська антропологія у 20—30-ті роки. Здобутки та проблеми останніх десятиліть. Загальні уявлення про напрями та методи історичної антропології. Антропометрія. Антропометричний інструментарій. Головні напрями антропологічних студій.

ТЕМА 2. Історична антропологія

Історична антропологія. Завдання історичної антропології та проблеми реконструкції. Антрополого-історична діагностика статі та віку. Діагностика фізичного типу. Діагностика морфологічного типу та хвороб давніх людей. Ідентифікація та реконструкція на підставі вивчення генетично детермінованих систем ознак. Докази походження людини. Екологічні аспекти еволюції людини. Споріднені зв'язки людини і тварин. Процеси адаптації і екологічні закони. Програма й методика антропологічних досліджень. Основні закономірності і етапи розвитку людини. Походження людини (антропогенез). Сучасне людство: Єдність і різноманіття. Расознавство. Основні елементи конституціональної антропології. Закономірності онтогенезу людини. Фізичний розвиток і акселерація. Динаміка процесів зростання людини і старіння організму. Конституція, раса і екологічні чинники. Генетичні закономірності індивідуальних і групових відмінностей.

ТЕМА 3. Найдавніша людність на території України (за даними антропології).

Основні етапи антропологічної історії давнього населення України. Витоки фізичних рис праслов'янської людності. Доба неоліту. Провідні одонтологічні ознаки населення ямної культури території України (кінець III — початок II тис. до н.е.). Провідні одонтологічні ознаки населення культури Ноа (XV — XIII ст. до н.е.) і білозірської культури (XII ст. до н.е.) Витоки фізичних рис праслов'янської людності. Антрополого-одонтологічні особливості населення України. Дерматогліфічна характеристика людності України. Сучасне людство: Єдність і різноманіття. Расознавство. Класифікація рас. Видова єдність людства. Формування спадкових ознак. Антропологічне населення Європи. Антропологічне населення Азії. Конституція, раса і екологічні чинники. Генетичні закономірності індивідуальних і групових відмінностей. Конституція і фізичний розвиток. Антрополого-історична діагностика статі і віку. Діагностика морфологічного типу і хвороб стародавніх людей.

ТЕМА 4. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза – пізні середньовіччя)

Скіфо-сарматська доба. Черняхівський антропологічний тип. Фракійський антропологічний тип. Салтівська археологічна культура та іраномовні аланські та тюркомовні болгарські племена. Співвідношення основних морфологічних компонентів населення Східної Європи доби Київської Русі. Історія формування і розвитку антропології. Соціальна антропологія. Нація, мова і культура. Гематологічні ознаки. Основні відомості про будову людського скелета. Визначення віку. Визначення статі. Краніометрія та краніоскопія. Краніометричні точки. Вимірні та описові ознаки черепа. Штучна деформація черепа. Реконструкція обличчя

за черепом. Остеометричні дослідження. Скелет тулуба. Скелет верхньої кінцівки. Скелет нижньої кінцівки. Визначення довжини тіла (зросту) за кістками скелета.

Кредит III. Історична антропологія України.

ТЕМА 5. Антропологічний склад українського народу.

Антропологічний склад українців північної зони. Антропологічний склад українців південної зони. Антропологічний склад українців західної зони. Антропологічний склад українців східної зони.

Методика збирання і транспортування кісткових решток людей під час археологічних розкопок. Система обліку, опису й архівації палеоантропологічних даних. Соматометрія та соматоскопія. Волосяний покрив і пігментація. Будова голови та обличчя. Морфологія тіла.

4. Структура навчальної дисципліни Денна форма навчання

Назви кредитів і тем	Кількість годин			
	усього	у тому числі		
		л	С	с.р
1	90	4	6	80
Кредит 1.-2. Основні засади історичної антропології.				
Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України»	15	2	2	11
Тема 2. Історична антропологія	15	2	2	11
Тема 3. Найдавніша людність на території України (за даними антропології).	15		2	13
Тема 4. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза – пізні середньовіччя)	15			15
Усього:	60	4	6	50
Кредит 3. Антропологічний склад українського народу.				
Тема 5. Антропологічний склад українського народу.	30			30
Усього:	30			30
<i>Усього годин:</i>	90	4	6	80

Заочна форма навчання

Назви кредитів і тем	Кількість годин			
	усього	у тому числі		
		л	С	с.р
1	90	2	4	84
Кредит 1.-2. Основні засади історичної антропології.				
Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України»	15	2	2	11
Тема 2. Історична антропологія	15		2	13
Тема 3. Найдавніша людність на території України (за даними антропології).	15			15
Тема 4. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза – пізні середньовіччя)	15			15
Усього:	60	2	4	54
Кредит 3. Антропологічний склад українського народу.				
Тема 5. Антропологічний склад українського народу.	30			30
Усього:	30			30

<i>Усього годин:</i>	90	2	4	84
----------------------	-----------	----------	----------	-----------

**5. Теми лекційних занять
Денна форма навчання**

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1.-2. Основні засади історичної антропології.</i>		
1	Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України»	2
2	Тема 2. Історична антропологія.	2
Разом:		4

Заочна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1.-2. Основні засади історичної антропології.</i>		
1	Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України».	2
Разом:		2

**6. Теми практичних занять
Денна форма навчання**

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1.-3. Основні засади історичної антропології.</i>		
1	Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України».	2
2	Тема 2. Історична антропологія.	2
3	Тема 3. Найдавніша людність на території України (за даними антропології).	2
Разом:		6

Заочна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1.-2. Основні засади історичної антропології.</i>		
1	Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України».	2
2	Тема 2. Історична антропологія.	2
Разом:		4

7. Самостійна робота

Денна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1.-2. Основні засади історичної антропології.</i>		
1	Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України»	11
2	Тема 2. Історична антропологія	11
3	Тема 3. Найдавніша людність на території України (за даними антропології).	13
4	Тема 4. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза – пізні середньовіччя)	15
<i>Кредит 3. Антропологічний склад українського народу.</i>		
5	Тема 5. Антропологічний склад українського народу.	30
Разом:		80

Заочна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1.-2. Основні засади історичної антропології.</i>		

1	Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України»	11
2	Тема 2. Історична антропологія	13
3	Тема 3. Найдавніша людність на території України (за даними антропології).	15
4	Тема 4. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза – пізнє середньовіччя)	15
<i>Кредит 3. Антропологічний склад українського народу.</i>		
5	Тема 5. Антропологічний склад українського народу.	30
	Разом:	84

8. Індивідуальне навчально-дослідне завдання

Індивідуальне науково-дослідне завдання складається з двох напрямів :

I – підготовка та захист контрольної роботи (для студентів ЗФН);

II – підготовка доповіді з висвітленням проблем «Антрополого-одонтологічні особливості населення України Дерматогліфічна характеристика людності України» (для студентів ДФН).

Підготовка та захист контрольної роботи

Загальні вимоги до виконання індивідуального завдання:

1) Індивідуальне завдання є видом позааудиторної індивідуальної роботи студента навчального характеру, яке використовується у процесі вивчення програмного матеріалу навчального курсу і завершується підсумковим контролем.

2) Мультимедійна презентація з теми кредита або вузької проблематики (як виняток, для студентів денної форми навчання) виконана в програмі Power Point;

9. Форми роботи та критерії оцінювання

Зміст курсу поділений на 3 кредити. Кожний кредит включає в себе лекції, семінарські заняття, самостійну роботу студентів, які завершуються рейтинговим контролем рівня засвоєння знань програмного матеріалу даної частини курсу.

Рейтинговий контроль знань студентів здійснюється за 100-бальною шкалою

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Оцінка ECTS	Сума балів	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи, практики	для заліку
A	90-100	5 (відмінно)	5/відм./зараховано
B	80-89	4 (добре)	4/добре/ зараховано
C	65-79		
D	55-64	3 (задовільно)	3/задов./ зараховано
E	50-54		
FX	35-49	2 (незадовільно)	Не зараховано

Критерії оцінювання відповідей на студентів на семінарських заняттях

Враховується:

- рівень осмислення навчального матеріалу;
- рівень сформованості аналітичних умінь і концептуальних підходів;
- повнота розкриття питання, логіка викладу, культура мовлення;
- використання додаткової літератури;
- порівняння, зв'язок із практикою, висновки.

Бали	Критерії оцінювання
"Відмінно" – 5	Досконале знання та розуміння понятійного апарату з тієї чи іншої теми, вільне оперування різноманітними класифікаціями. Відповідь на поставлені питання повна, насичена глибокими та розгорнутими судженнями. Викладений матеріал має доказовий, логічний і послідовний характер. Студент володіє способами концентрованого викладу матеріалу.

	Демонструє творче застосування знань при переформатуванні запитання. У відповіді майже не трапляються мовленнєві помилки.
"Добре" – 4	Відповідь майже повна, має усвідомлений та достатньо розгорнутий характер. Понятійна основа базується на обраній класифікації. Відповідь структурована, проте наявні окремі помилки у послідовності викладу. Недостатньо виваженою та аргументованою є доказова база. Студент вільно оперує знаннями, може застосовувати їх у новій навчальній ситуації. У відповіді трапляються окремі мовленнєві помилки.
"Задовільно" – 3	Відповідь неповна, фрагментарна. Знання мають недостатньо стійкий та послідовний характер. Вони застосовуються переважно для виконання завдань репродуктивного характеру. У відповідях відсутні посилання на фундаментальні дослідження з певної проблеми. Відповідь має формальний характер, відсутня чіткість, структурованість. Студент використовує лише окремі знання у новій навчальній ситуації. У відповіді наявні фактичні та мовленнєві помилки.
"Незадовільно" – 2	Студент неспроможний відтворити інформацію у певній послідовності. Оперує лише загальними фразами. Відтворює лише окремі фрагменти, називає лише розрізнені факти, дає відповідь у формі висловлювання (судження). Наявні грубі фактичні та мовленнєві помилки.

Розподіл балів, які отримують студенти

Кількість балів у кінці семестру повинна складати від 150 до 300 балів (за 3 кредити), тобто сума балів за виконання усіх завдань.

Відповідний розподіл балів, які отримують студенти за 3 крд.

Поточне оцінювання та самостійна робота								КР	Накопичувальні бали/ Сума
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	10 0	300/ 100
50	50	50	50	25	25	25	25		

Коефіцієнт для іспиту – 0,6. Іспит оцінюється в 40 б.

9. Засоби діагностики

Діагностика і контроль засвоєння програмного матеріалу здійснюється за кредитно-трансферною системою. Оцінка успішності знань студентів здійснюється в двох формах: поточний контроль (письмові роботи – реферати, контрольні) і підсумковий контроль (залік).

а) поточний контроль за роботою та рівнем знань та вмінь через усне та письмове опитування;

б) письмові контрольні та самостійні роботи;

в) тестові завдання;

г) співбесіди на консультаціях.

10. Методи навчання

Усний виклад матеріалу, наукова розповідь, спрямована на аналіз фактичного матеріалу; пояснення – вербальний метод навчання, за допомогою якого розкривається сутність певного явища, закону, процесу; проблемне навчання, робота з підручником та додатковими джерелами, порівняльний аналіз; ілюстрація – метод навчання, який передбачає показ предметів і процесів у їх символічному зображенні (малюнки, схеми, графіки).

12. Рекомендована література Базова

19. Алексеев В.П. Историческая антропология и этногенез. М., 1989.
20. Алексеев В.П. Историческая антропология. М., 1979.
21. Алексеев В.П. Остеометрия: Методика антропологических исследований. М., 1966.
22. Алексеев В.П. Становление человечества. М., 1984.
23. Алексеева Т.И. Географическая среда и биология человека. М., 1977.
24. Антропология: Хрестоматия. М., 1997.
25. Балушок В.Г. Етногенез українців. - К., 2005.
26. Баран В. Баран В. Походження українського народу. - К., 2002.
27. Бужилова А.П. Древнее население: Палеопатологические аспекты исследования. М., 1995.
28. Бунак В.В. Род Номо, его возникновение и последующая эволюция. М., 1980.
29. Васильев С.В. Основы возрастной и конституциональной антропологии. М., 1996.
30. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. М., 1977.
31. Восточные славяне: Антропология и этническая история / Под ред. Т.И. Алексеевой. М., 1999.
32. Залізник Л. Від склавинів до української нації. - Вид. 2-е. - К., 2004.
33. Залізник Л. Походження українського народу. - К., 1996.
34. Ревелль П., Ревелль Ч. Среда нашего обитания: В 4 кн. М., 1994.
35. Рогинский Я.Я. Проблемы антропогенеза. М., 1977.
36. Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Антропология. М., 1963.
37. **Допоміжна**
104. Berry A.C., Berry R.J. Epigenetic variation in human cranium // Journal of anatomy. Vol. 101. 1967.
105. Birdsell J.B. Preliminary data on the trihybrid origin of the Australian Aborigines // Archaeology and Physical Anthropology in Oceania. Vol. 2(2). 1967.
106. Bogatenkov D.V. Bio-archaeological reconstructions on data of prehistoric populations from South of Eastern Europe, III c. BC - III c. AD. Ecological aspects // Ecological Aspects of Past Human Settlements in Europe. Biennial Book of EAA 2. P. Bennike, E.B. Bodzsar, C. Susanne (eds). Budapest, 2002. P. 111-128.
107. Bondioli L., Coruccini R.S., Maccharelli R. Familial Segregation in the Iron Age Community of Alfedela, Abruzzo, Italy, Based on Osteodontal Trait Analysis // American Journal of Physical Anthropology. No. 71. 1986. P. 393-400.
108. Cavalli-Sforza L.L., Bodmer W. The genetics of human populations. 1971.
109. Coon C.S. The origin of races. New York, 1962.
110. Gardner L.I. Deprivation Dwarfism // Biological anthropology. Readings from Scientific American. 1974. P. 284-290.
111. Goodman A., Martin D., Armelagos G. Indications of stress from bone and teeth // Paleopathology at the origins of agriculture. Orlando, 1984. P. 13-44.
112. Harrison G.A., Tanner J.M., Pilbeam D.R., Baker P.T. Human Biology (3-d edition). Oxford, 1992.
113. Heath B., Carter L. A modified somatotype method // American journal of physical anthropology. Vol. 27. 1967. P. 54-74.
114. Homo sungirensis. Верхнепалеолитический человек: экологические и эволюционные аспекты исследования / Под ред. Т.И. Алексеевой, Н.О. Бадер. М., 2000.
115. Milankovic M. Canon of insolation and the Ice-age problem. Beograd, 1998.
116. Standards for data collection from human skeletal remains. J.E. Buikstra and D.H. Ubelaker (Eds.). Arcansas, 1994.
117. Thoma A. Le Peuplement Anteneandertalien de l'Europe. Paris., 1976.
118. Ubelaker D. Human skeletal remains. Adlin, Chicago, 1978.

119. Ullrich H. Das Aunjetizer Graberfeld von Grossbrenbach. Erster Teil: Anthropologischen zur Frage nach Entstehung und Verwandtschaft der thuringischen, bomischen und mabrischen Aunjetizer. Hermann Bolaus. Weimar, 1972.
120. Weiss M., Mann A. Human biology and behavior. N.Y., 1981.
121. Алексеев В.П. В поисках предков. М., 1972.
122. Алексеев В.П. Некоторые аспекты палеоэкологических исследований // Материалы конференции "Археология и социальный прогресс". М., 1991. С. 79-108.
123. Алексеев В.П. Очерки экологии человека. М., 1998.
124. Алексеев В.П. Палеоантропология земного шара и формирование человеческих рас. Палеолит. М., 1978.
125. Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы (краниологическое исследование). М., 1969.
126. Алексеев В.П. Человек. Эволюция и таксономия (некоторые теоретические вопросы). М., 1985.
127. Алексеев И.П. География человеческих рас. М., 1974.
128. Алексеева Т.И. Адаптация человека в различных экологических нишах Земли. М., 1998.
129. Алексеева Т.И. Адаптивные процессы в популяциях человека. М., 1986.
130. Алексеева Т.И. Антропологический облик русского народа // Русские. М., 1997. С. 57-74.
131. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян (по данным антропологии). М., 1973.
132. Алексеева Т.И. Этногенез и этническая история восточных славян // Восточные славяне. Антропология и этническая история / Под ред. Т.И. Алексеевой. М., 1999. С. 307-315.
133. Алексеева Т.И., Богатенков Д.В., Лебединская Г.В. Влахи: Антропо-экологическое исследование (по материалам средневекового некрополя Мистихали). М., 2003.
134. Андрианов Б.В., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и проблемы их картографирования // Советская этнография. № 2. 1972.
135. Арутюнов С. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. - М., 1989.
136. Балушок Коли ж народився український народ // Дзеркало тижня. - 2005.- № 15. (<http://www.dt.ua/>)
137. Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. - К., 1991.
138. Башкиров П.Н. Учение о физическом развитии. М., 1962.
139. Бигон М., Харпер Дж., Таунсенд К. Экология. Особи, популяции и сообщества. М., 1989.
140. Богатенков Д.В. О преподавании палеодемографии // Жизнедеятельность населения и антропоэкологическое образование на грани веков: Тез. Всероссийской Науч. Конф., 18 марта 2003 г. // Под ред. Б.Б. Прохорова, Л.С. Белоконь. М., 2003. С. 94-96.
141. Бужилова А.П. О влиянии производящего хозяйства на здоровье ранних скотоводов и земледельцев // Opus. Междисциплинарные исследования в археологии. Вып. 1-2. М., 2002. С. 46-58.
142. Бужилова А.П., Козловская М.В., Лебединская Г.В., Медникова М.Б. Историческая экология человека: Методика биологических исследований. М., 1998.
143. Бутовская М.Л., Файнберг Л.А. У истоков человеческого общества (Поведенческие аспекты эволюции человека). М., 1993.
144. Вайс Х., Елькман В. Функции крови // Физиология человека. Т. 2. М., 1996. С. 414-453.
145. Вівчарик М.М. Україна від етносу до нації: Навч. посіб. - К.: Вища шк., 2004.

146. Властовский В.Г. Акцелерация роста и развития детей (эпохальная и внутригрупповая). М., 1976.
147. Волович В.Г. Человек в экстремальных условиях природной среды. М., 1983.
148. Воронин Н.М. Основы медицинской и биологической климатологии. М., 1981.
149. Галушко К. Народи, етноси, нації: Популярне видання. - К.: Темпора, 2008.
150. Генофонд и геногеография народонаселения. Т. 1. Генофонд населения России и сопредельных стран / Под ред. Ю.Г. Рычкова. СПб., 2000.
151. Герасимов М.М. Восстановление лица по черепу (современный и ископаемый человек) // Тр. ин-та этнографии. Новая серия. Т. 28. М., 1955.
152. Гиляров А.М. Популяционная экология. М., 1990.
153. Гладкова Т.Д. Покровы тела // Морфология человека / Под ред. Б.А. Никитюка и В.П. Чтецова. М., 1990. С. 307-323.
154. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. - К.: Критика, 2005. - 528 с.
155. Година Е.З., Миклашевская Н.Н. Экология и рост: влияние факторов окружающей среды на процессы роста и полового созревания у человека // Рост и развитие детей и подростков. Итоги науки и техники. Сер. Антропология. Том. 3. М., 1989.
156. Гримм Г. Основы конституционной биологии и антропометрии. М., 1967.
157. Грин Н., Стаут У., Тейлор Д. Биология: В 3 т. М., 1990.
158. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. - М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. - 848 с.
159. Давыдова Г.М. Русские Сибири // Русские. М., 1997. С. 75-79.
160. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора: Книга для учителя. М., 1986.
161. Дейвисон М. Многомерное шкалирование: Методы наглядного представления данных. М., 1988.
162. Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. М., 1983.
163. Дерябин В.Е. О методиках многомерного таксономического анализа в антропологии // Вестник антропологии. Вып. 4. М., 1998. С. 30-68.
164. Дерябин В.Е. Современные восточнославянские народы // Восточные славяне. Антропология и этническая история / Под ред. Т.И. Алексеевой. М., 1999. С. 30-59.
165. Джохансон Д., Иди М. Люси. Истоки развития человеческого рода. М., 1984.
166. Држевецкая И.А. Эндокринная система растущего организма. М., 1987.
167. Ефимова С.Г. Восточнославянский ареал на антропологической карте средневековой Европы // Восточные славяне. Антропология и этническая история / Под ред. Т.И. Алексеевой. М., 1999. С. 185-204.
168. Ефимова С.Г. Соотношение лесостепных и степных групп населения Европейской Скифии по данным антропологии // Скифы и сарматы в VII-III вв. до н.э. Палеоэкология, антропология и археология. М., 2000. С. 39-44.
169. Задорожний В. До проблеми східнослов'янської огласовки давніх текстів // Київська старовина. - 2005. - № 5.
170. Залізник Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання. - К.: Темпора, 2008.
171. Залізник Л.Л. Первісна історія України. - К., 1999.
172. Залкинд Н.Г. Московская школа антропологии. М., 1975.
173. Зубов А.А. Иерархия факторов антропогенеза // Вестник антропологии. Вып. 2. 1996.
174. Зубов А.А. Магистрализация и демагистрализация в ходе эволюционного процесса // Вопросы антропологии. Вып. 75. 1985.
175. Зубов А.А. Одонтология: Методика антропологических исследований. М., 1968.

176. Зубов А.А. Систематические критерии рода Номо и его эволюция // Вопросы антропологии. Вып. 43. 1973. С. 92-106.
177. Зубов А.А. Эволюция рода Номо от архантропа до современного человека // Итоги науки и техники. Серия "Антропология". Т. 2. Становление и эволюция человека. М., 1987.
178. Зубов А.А. Этническая одонтология. М., 1973.
179. Ископаемые гоминиды и происхождение человека / Под ред. В.В. Бунака // Тр. ин-та этнографии АН СССР. Новая серия. Т. 92. М., 1966.
180. Кайданов Л.З. Генетика популяций. М., 1996.
181. Кафарський В.І., Савчук Б.П. Етнологія: Підручник. - К.: Центр навчальної літератури, 2006.
182. Киеня А.И., Бандажевский Ю.И. Здоровый человек: Основные показатели. М., 1997.
183. Клиорин А.И., Чтецов В.П. Биологические проблемы учения о конституции человека. Л., 1979.
184. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия: Расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л., 1988.
185. Козловская М.В. Пищевые новации производящего хозяйства // Орус. Междисциплинарные исследования в археологии. Вып. 1-2. М., 2002. С. 26-45.
186. Козловская М.В. Экология древних племен лесной полосы Восточной Европы (антропологический очерк). М., 1996.
187. Кондукторова Т.С. Физический тип людей Нижнего Приднепровья на рубеже нашей эры (по материалам могильника Николаевка Казацкое). М., 1979.
188. Кречмер Э. Строение тела и характер. М., 1995.
189. Ламберг-Карловски К., Саблов Дж. Древние цивилизации: Ближний восток и Мезоамерика. М., 1992.
190. Левонтин Р. Человеческая индивидуальность: наследственность и среда. М., 1993.
191. Логвиненко А.Д. Измерения в психологии: математические основы. М., 1993.
192. Медникова М.Б. Трепанации у древних народов Евразии. М., 2001.
193. Медникова М.Б. Экологические аспекты эпохальной динамики строения тела у древнего населения Евразии // Жизнедеятельность населения и антропоэкологическое образование на грани веков / Под ред. Б.Б. Прохорова, Л.С. Белоконов. М., С. 92-94.
194. Миклашевская Н.Н. Биологический возраст // Морфология человека. М., 1990. С. 20-28.
195. Миклашевская Н.Н., Соловьева В.С., Година Е.З. Ростовые процессы у детей и подростков. М., 1988.
196. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. М., 1990.
197. Никитюк Б.А. Изменения размеров тела новорожденных за последние 100 лет // Вопросы антропологии. Вып. 42. М., 1972.
198. Новітні міфи та фальшивки про походження українців. Збірник статей: Популярне видання. - К.: Темпора, 2008. - 136 с.
199. Оуэн Лавджой К. Эволюция выпрямленного способа передвижения у человека // В мире науки. Scientific American. № 1. 1998.
200. Павловский О.М. Биологический возраст человека. М., 1987.
201. Петров В. Походження слов'ян. - К., 1972.
202. Пироженко В. Походження українців: стара концепція і новітні міфи // Вісник Національної академії наук України. - 1998. - № 9 - 10.
203. Поршнева Б.Ф. О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии). М., 1974.
204. Проблема расы в российской физической антропологии / Под ред. Т.И. Алексеевой, Л.Т. Яблонского. М., 2002.

205. Происхождение и этническая история русского народа // Тр. ин-та этнографии АН СССР. М., 1965.
206. Рохлин Д.Г. Болезни древних людей. М., 1965.
207. Рычков Ю.Г., Ящук Е.В. Генетика и этногенез. Историческая упорядоченность генетической дифференциации популяций человека (модель и реальность) // Вопросы антропологии. Вып. 75. М., 1985.
208. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме. М., 1960.
209. Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. М., 1989.
210. Тимофеев-Рессовский Н.В., Яблоков А.В., Глотов Н.В. Очерк учения о популяции. М., 1973.
211. Толочко П. Київська Русь. - К., 1996.
212. Толочко П. Русь - Мала Русь - руський народ у другій половині XIII - XVII ст.// Київська старовина. - 1993. - № 3.
213. Толочко П.П. Древнерусская народность. - М., 1999.
214. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К.: Абрис, 1999. - 200 с.
215. Уайнер Дж. Экология человека // Биология человека. М., 1968. С. 331-422.
216. Харитонов В.М. Введение в теорию антропогенеза и археологию палеолита. М., 1995.
217. Харрисон Дж., Уайнер Дж., Тэннер Дж., Барникот Н., Рейнолдс В. Биология человека. М., 1979.
218. Хрисанфова Е.Н. Древнейшие этапы гоминизации // Итоги науки и техники. Серия "Антропология". Т. 2. Становление и эволюция человека. М., 1987.
219. Хрисанфова Е.Н., Перевозчиков И.В. Антропология: Учебник. 2-е изд. М., 1999.
220. Хромов-Борисов Н.Н. Биометрические аспекты популяционной генетики // Л.З. Кайданов. Генетика популяций. М., 1996. С. 251-299.
221. Чебоксаров Н.Н. Антропологический очерк // Народы Европейской части СССР. Т. I. М., 1964.
222. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. М., 1971.
223. Шарден Тейяр П. де. Феномен человека. М., 1965.

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙ У ФОРМІ ХРОНОЛОГІЧНОГО ДОВІДНИКА

ТЕМА: АНТРОПОЛОГІЯ ЯК НАУКА ЇЇ ПРЕДМЕТ ЗМІСТ ТА ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ

Вид заняття: Лекція

Мета: вивчити історію розвитку антропології як науки, ознайомитися з методами антропологічних досліджень; овоїти елементарні навички науково-дослідницької роботи; сформувати матеріалістичний світогляд.

ПЛАН

1. Антропологія як інтеграційна наука
2. Історія формування і розвитку антропології
3. Основні розділи науки про людину

АНТРОПОЛОГІЯ (від грец. Anthropos - людина і logos - слово, вчення) - наука про: ...

- ♣ наука про походження і еволюцію людини;
- ♣ наука про спадковість і мінливість;
- ♣ наука про структуру і чисельність людських популяцій у часі і просторі,
- ♣ наука про освіту людських рас і про нормальні варіації фізичної будови людини.

Сучасна антропологія вивчаючи людини виходить з постулату про діалектичну єдність його подвійної природи:

1. Представник біологічного виду - живий організм;
2. Представник певного соціального середовища - соціальний організм.

Терміном «антропологія» має різні трактування:

- У Західній Європі і США - це комплекс наук про людину (суспільством і культурою займаються соціальна і культурна антропологія);
- У Східній Європі - це наука про біологічну мінливість людини (в Польщі виділяють наступні розділи - популяційний / расовий /; онтогенетический /

вивчає індивідуальний розвиток /; філогенетический / вивчає еволюцію людини /);

- У радянській науці зміст антропології розкривалося поруч наук, основні - археологія та етнографія. Так як, людина істота біосоціальна, то антропологію відрізняє від інших наук про людину звернення до зв'язків його біологічних особливостей і різних соціальних чинників.

Успішно використовуючи дані ряду природних і соціальних наук, антропологія виступає як інтегративна наука (табл. 1). Найбільш тісно пов'язані:

- Біологічні науки - генетика, порівняльна морфологія, порівняльна фізіологія, загальна біологія, загальна екологія;

- Гуманітарні науки - археологія, етнологія, психологія, демографія. У слідстві тісної інтеграції з'явилися нові міждисциплінарні розділи і субдисципліни

- термін - «антропологія культури»;

- напрямок антропологія психології (включаючи етнопсихології).

- Педагогічна антропологія і етнопедагогіка

- розвивається на стику етнографії, антропології та соціології. Людина розглядається як об'єкт навчання.

- Соціальна антропологія - вивчає суспільства ізольовані від письмовій історичної традиції.

- Медична і валеологічна антропологія - пов'язана з проблемами здоров'я, з пошуками межі нормального - патологічного і заходи гармонійного розвитку людини (упускає духовне здоров'я, тільки тіло).

- Екологія людини - на стику антропології, соціальної гігієни, загальної та медичної географії. Вивчає закономірності динамічної взаємодії людей з чинниками середовища їхнього життя (фізичними, біологічними, соціальними), в сукупності впливають на організм. «Екосистема» людини найширша серед інших біологічних видів.

- Ергономіка, або антропологія промисловості або («людський фактор») - вивчає функціонування людини в системі виробничих відносин. З'єднання

результатів антропологічних досліджень, досягнень техніки, психології, медицини для створення оптимальних виробничих умов.

2. Історія формування і розвитку антропології

Як наука антропологія виділяється до кінця XIX століття. Але інтерес до людини, до його виникнення, фізичним типом і расових відмінностей простежується з глибокої давнини.

- Расові особливості простежуються з наскального живопису, коли антропоморфні зображення змінили зооморфні.
- Малюнки в печерах Сахари III - II тис. В.С. - три раси негроїдної, ефіопи та європеїдна.
- Стародавні книги різних народів.
- Міфи і легенди. (Колись в горах між Індостаном і Ю-В Азією з'явилися великі мавпи. Їхні нащадки спустилися в долину і розійшлися. - Хто пішов на схід стали предками жовтошкірих племен (монголоїди) - на південь - чорношкірі (Негроїди) - на північний захід - світлокожие (європеїди).

З розвитком людського суспільства розвивалися наукові знання. Особлива роль у прориві науки належить грекам (хоча багато вони запозичили від давньо східних цивілізацій).

- Геракліт - три великі ідеї 1. вічний рух 2. єдність Всесвіту 3. закономірне протікання явищ у Всесвіті.
- Мілетська школа (Анаксимандр і Анаксимен) - вчення про «первовещества». Людина стався від тварин особливого виду і тільки потребує більш тривалому догляді.
- Аристотель «Історія тварин», «Про душу» та інші. Людина - частина природи і має схожість з тваринами по ряду ознак. Створив класифікацію тваринного світу в якій поставив людину поруч з тваринами - живородні чотириногі, покриті волоссям і дихаючі легкими (ссавці).
- Марк Варрон «Про природу» - природне походження людини.
- Тит Лукрецій Кар «Про природу речей» - природне походження світу і людини. Еволюція культури від первісної дикості до сучасної йому цивілізації.

- Гален (II століття) - вершина античної науки. «Про частинах людського тіла» і інші - виявив взаємозв'язок між будовою органу і його функцією, між біологічними особливостями і способом життя тварин.
 - В епоху середньовіччя анатомічні дослідження заборонялися церквою. У науці стала панувати концепція креаціонізму (від лат. Creator - Творець). Основа - текст Біблії про походження світу і людини. Людина - створення Бога (спроба поєднати науку і релігію - Карл Ліней в XVIII столітті вважав людину вінцем божественного творіння, хоча в його класифікації людина стоїть біля мавпи).
 - Епоха Ренесансу - час відродження в усіх науках. - Леонардо да Вінчі - замальовки з натури скелета і внутрішніх органів людини і плода в утробі. - Везалій - дав опис опорно-рухового апарату (реформатор анатомії). - 1600 рік - перші дослідження А. Шпейгеля по краніології (від грец. Kranion - череп). - 1684 рік Ф. Берньє опублікував першу класифікацію людських рас - європеїди, монголоїди, Негроїди, лапоноїди.
 - Жорж Бюффон «Природна історія» в 36 томах 1749 - 1788. Виділив відмінності у фізичному типі людини детерміновані кліматом і умовами побуту.
 - Ж. Ламарк «Філософія зоології» 1809 год. Походження одних видів від інших. Обґрунтував принцип історизму в біології.
 - Ернст Геккель сформулював «биогенетический закон» = онтогенез (індивідуальний розвиток людини) повторює філогенез (розвиток живих організмів на Землі).
- Суть закону - по зародкового розвитку (ембріогенез) організму можна відновити історію розвитку виду: - Процес дроблення на перших стадіях ембріогенезу нагадує процес розвитку багатоклітинних тварин (протозойская ера). - Зародок в кілька тижнів - схожість з рибами (зяброві борозни, схожа форма тіла, кровоносна система, є хвіст). - Зародок в 6 тижнів - зачатки кількох пар молочних залоз, на обличчі і по всьому тілу первинний волосяний покрив (лануго). Цей покрив на тілі плода людини до певної міри повторює

розташування луски на шкірному покриві древніх рептилій. У момент народження він змінюється вторинним.

- Ч. Дарвін - перша струнка теорія еволюції. «Походження видів шляхом природного відбору» 1859 рік - всі існуючі види тварин і рослин походять від більш простих організмів шляхом поступових змін, що накопичуються в наступних поколіннях. Сила еволюції в природному відборі. / Томас Гекслі підтримав Дарвіна. У своїй книзі «Про становище людини в природі» 1863 рік показав, що антропоморфні мавпи ближче до людини ніж до нижчих мавп. Вивів проміжна ланка (?) - «пітекантроп» / «Походження людини і статевий відбір» 1871 рік - людина як істота наділена розумом і промовою проізеши в результаті тривалої еволюції живих істот на Землі.

- Ф. Енгельс - вперше розкрив роль соціального фактора серед чинників, що визначають появу людини. «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» 1876. Праця - перша основна умова людського життя.

Зміни навколишнього середовища - колективне полювання і запас їжі - зміни харчового раціону = функціональна і морфологічна перебудова певних частин організму. У Росії систематизація знань про будову людського тіла почалася з епохи Петра I - колекції для кунсткамери, видання журналів, відкриття магазинів натуральної історії, фізики та хімії. В основному російські вчені підтримували і розвивали еволюційне вчення.

- І.М. Сеченов в роботі «Рефлекси головного мозку» 1866 р уточнив висновки західних колег про процеси збудження і гальмування в нервовій діяльності тварин (матеріалістичне розуміння психічної діяльності).

- Карл Максимович Бер розробив принципи порівняльної ембріології (вперше простежив розвиток зародка на всіх стадіях). Заклав основи справжньої історії антропології.

Головна робота «Про походження і поширення людських племен» 1822 - 1824 = вплив на розвиток антропології, археології і етнографії. У гіпотезі про расову диференціації Бер припустив існування двох антропологічних типів населення Нової Гвінеї:

1. на заході - австралійська раса (власне папуаси)
 2. внутрішні райони - негроїдної раса (альфури). Експедиція М.М. Миклухо-Маклая довела цю гіпотезу, але проблема походження і ступеня споріднення цих типів залишається не вирішеною до сьогоднішнього дня.
- Анатолій Петрович Богданов - величезний внесок в антропологічну науку. Ініціатор створення антропологічного відділу при Товаристві любителів природознавства Московського університету. Організатор виставок: - 1867 - етнографічна з показом антропологічних матеріалів; - 1879 - антропологічна виставка перша в Росії. Надалі з них вирости етнографічний і антропологічний музеї.
 - Дмитро Миколайович Анучин - основоположник академічних курсів географії, археології, етнографії, антропології. - У 1900 році сприяв виходу в світ «Русского антропологічного журналу»; - 1919 - організував і очолив кафедру антропології; - 1922 - - НДІ антропології при МГУ.
 - Після революції 1917 року антропологія хоча і не без проблем але все таки розвивалася в СРСР - створювалися наукові товариства, проводилися дослідження.
 - Найбільш видатні радянські вчені - С.І. Руденко, В.М. Тонков, П.Ф. Лесгафт, Н.М. Маліїв, С.М. Чугунов, В.П. Алексєєв, Т.І. Алексєєва, В.П. Казначєєв, А.Р. Гаджієв та інші.
 - З 1950 року в Інституті етнографії АН СРСР виділена лабораторія пластичної реконструкції на чолі з М.М., Герасимовим.
 - З 1960-х років завдяки досягненням біохімії, фізіології і генетики почала зміцнюватися зв'язок антропології з теоретичної та практичної медициною. - З'явилися нові напрямки - Одонтологія; дерматогліфіка - Виділився новий розділ про людину - фізіологічна антропологія - вивчає обмінні процеси, фізіологічні показники і різні функціональні ознаки на популяційному рівні в зв'язку з пристосувальної мінливістю або процесами адаптації (VII Міжнародний конгрес антропологічних і етнографічних наук).

Паралельно з еволюційною теорією в світовій науці закладалися основи расознавства.

- Все р. XVIII століття датський анатом П. Кампер розробив краніометричні методику - він запропонував при вимірюванні черепа встановлювати його в площині, що проходить через середину слухових отворів і нижній край грушоподібної (носового) отвори. Також Кампер ввів поняття індексів - співвідношення розмірів.
- 1842 рік - шведський анатом А. Ретціуса на основі форми голови розділив людей Північної Європи на дві категорії: 1. брахікефалов (від грец. Brachys - короткий; kephale - голова); 2. Доліхокефалія (dolichos - довгий), 2.а. з прямим вертикальним профілем особи (ортогнатністю) 2.б. з виступаючим щелепним відділом (прогнатная). Суть - расові відмінності можна виразити за допомогою даних точних вимірювань.
- 1864 рік - робота П. Брока «Антропологічні інструкції» - більш досконала методика краніометричні досліджень.
- Р. Віхров - запропонував свою схему. Для уніфікації принципів вимірювань в 1861 році в Геттінгені скликали з'їзд антропологів. В кінцевому підсумку в 1882 році було підписано Франкфуртську угоду - якою затверджено єдину горизонтальну площину для ряду лінійних і кутових вимірів.

У XIX столітті стали створюватися і антропологічні об'єднання:

- 1822 рік - секція антропології при Британській суспільстві анатомів.
- 1839 - Паризьке етнологічне суспільство (об'єдналися етнографи, археологи, лінгвісти, антропологи).
- 1859 - Паризьке антропологічне товариство.
- 1863 - Лондонське антропологічне суспільство.
- 1869 - Німецьке антропологічне суспільство.
- 1870 - Італійське антропологічне суспільство.
- 1874 - Польське антропологічне суспільство. XX століття дало новий імпульс антропологічних досліджень - в 1971 році ЮНЕСКО була прийнята нова Міжнародна програма «Людина і біосфера». Один з проектів програми отримав

назву «Взаємодія між змінами довкілля і адаптативної, демографічної та генетичною структурою популяцій». У підсумку на рубежі століть з цих програм розвинулася екологія людини.

3. Основні розділи науки про людину Традиційно в антропологічній науці виділяють три розділи:

1. Морфологія людини

2. Антропогенез

3. Расоведение (+ етнічна антропологія)

МОРФОЛОГІЯ вивчає структурні варіації органів людини і його тіла в цілому. Морфологія включає розділ про фізичний розвиток і конституції, варіаціях тілесних особливостей, пов'язана з анатомією людини, але на відміну від неї дає не узагальнену інформацію про типове будову органів і тканин людини, а характеризує статево-вікову і етнотериторіальну їх мінливість в популяціях залежно від історичних і кліматичних чинників. У самій морфології виділяється:

- соматології - вивчає мінливість тіла в цілому;

- мерологію - вчення про мінливість окремих органів.

Морфологія важлива для медицини, так як схильність до захворювань безпосередньо залежить від спадкових особливостей і фізичного розвитку людини. У промисловості результати вимірів людського тіла використовують для розробки типології і стандартизації одягу, взуття, меблів, приведення робочих місць (верстатів, столів, приладів, механізмів і т.д.) у відповідність з найбільш зручним для роботи положенням тіла. Антропогенез висвітлює проблеми походження і еволюції людини, розглядає в порівнянні морфологію сучасної людини і його попередників, вивчає історію становлення людського суспільства.

Расознавстві досліджує формування рас, расового складу і походження народів, їх розселення і ступінь спорідненості.

Етнічна антропологія стосується пізніх етапів расогенеза. Вона використовує методи і дані ряду наук:

- природних (генетика, біологія);

- гуманітарних (археологія, історія, мовознавство, соціологія, демографія).

Необхідно відзначити, що з самого своєї появи, антропологія виявилася в центрі найгострішого ідеологічного протистояння. Тому поряд з розробкою і уніфікацією методів дослідження постійно вдосконалювалися методологічні принципи аналізу матеріалів. На рубежі XIX і XX ст. ототожнення біологічного терміна «раса» з соціально-історичними термінами «народ», «нація» супроводжувалося свідомо тенденціозним перенесенням біологічних закономірностей на історію розвитку людських спільнот. Провідні антропологи, в тому числі і радянські однією з важливих своїх завдань вважали боротьбу з збоченнями в науці про людину. Зусилля вчених були спрямовані на побудову загальної методології антропологічних досліджень. 1. В області морфології основні завдання зосередилися навколо наступних проблем:

⊗ обґрунтування вчення про фізичний розвиток людини;

⊗ розробка методів стандартизації одягу, взуття та предметів побуту;

⊗ ергономічні питання Зазначене в XX в. у багатьох країнах світу явище прискорення розвитку і зростання (акселерація) викликало необхідність вивчення і коректної оцінки ролі спадкових, соціальних і кліматичних факторів в його виникненні. Ростові процеси у людини мало залежать від кліматичних умов, тільки екстремальні умови високогір'я, Заполяр'я, аридної зони надають на них помітний вплив. Хоча остаточні (дефінітивного) розміри тіла людини в значній мірі спадково детерміновані, характер економічних, соціально-гігієнічних умов його життя істотно впливає на реалізацію генетичної програми: - в оптимальних умовах відбувається прискорення зростання і розвитку, - в екстремальних - затримка і спотворення.

2. В області антропогенезу розроблялася одна з головних проблем матеріалістичного світогляду - теорія еволюції людини через працю. Увага дослідників зусередила на двох питаннях:

1. походження родини гомінідів,

2. роль праці у виникненні виду сучасної людини (*Homo sapiens, sapiens*). Формувалися під впливом трудової діяльності властиві людині особливості (великий головний мозок, будова руки і структура скелета, пов'язана з прямоходінням) повинні були мати біологічні основи розвитку вже у предків гомінідів. Але тут ще багато питань. Еволюція органічного світу, детермінована місцем існування, зумовлена природним відбором - одним з найбільш ефективних шляхів пристосування організмів до мінливих умов. Тому витоки біологічних передумов олюднення слід шукати у взаємодії пращурів людини з географічним середовищем і в способах адаптації до неї, серед яких праця мала важливе значення. З появою свідомої трудової діяльності, у міру вдосконалення засобів соціальної адаптації роль географічного середовища у формуванні фізичного типу людини поступово зменшувалася, тобто природний відбір втратив своє виражувальне значення.

3. Об'єктивність оцінки результатів дослідження залежить від правильності вибору методу і методологічного принципу расового аналізу. Расовий тип кожного індивідуума і частота народження цих типів в групі визначаються по типологічному принципом. Принцип допустимо застосовувати при аналізі ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЧНИМИ матеріалу. Метод дозволяє в першому наближенні визначити місце викопних знахідок в схемі расової класифікації. Але використовувати типологічний підхід (з неправильним поданням про успадкування расових особливостей цілим комплексом) при дослідженні расового складу сучасного населення методологічно невірно. У зв'язку з тим що расові ознаки успадковуються незалежно один від одного, в антропологічній науці утвердився популяційний принцип, що враховує розподіл, тобто частоту зустрічі в популяції, що не расових типів, а окремих морфологічних і фізіологічних характеристик.

У методологічному відношенні важливо розмежовувати поняття «раса» і «нація», «раса» і «мова», «раса» і «культура».

- Раса - являє собою сукупність спадково закріплених біологічних особливостей людини.

- Нація, мова і культура є категоріями соціальними, які формувалися в ході складних процесів суспільно-історичного розвитку. Принцип чіткого розмежування біологічних і соціальних спільнот людини дозволяє показати неспроможність концепцій історичного процесу расообранованія, що спираються на нібито існуючу генетичний зв'язок між культурою, мовою і расою і тим самим біологізуєт соціальні процеси.

МЕТОДИ НАВЧАННЯ

Методи навчання: традиційні – пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, проблемні, частково-пошукові, дослідницькі; активні та інтерактивні, словесні, наочні, практичні, контрольні, самостійні тощо.

пояснювально-ілюстративний метод – студенти отримують знання на лекції, з навчальної або методичної літератури, через екранний посібник в "готовому" вигляді. Сприймаючи й осмислюючи факти, оцінки, висновки, студенти залишаються в рамках репродуктивного (відтворюючого) мислення. Застосовується для передачі великого масиву інформації.

репродуктивний метод – застосування вивченого на основі зразка або правила. Діяльність студентів носить алгоритмічний характер, тобто дія виконується на основі інструкцій, приписів, правил в аналогічних, подібних з показаним зразком ситуаціях.

метод проблемного викладу – використовуючи різноманітні джерела й засоби, педагог, перш ніж викладати матеріал, ставить проблему, формулює пізнавальне завдання, а потім, розкриваючи систему доказів, порівнюючи точки зору, різні підходи, показує спосіб рішення поставленого завдання. Студенти як би стають свідками й співучасниками наукового пошуку.

частково-пошуковий, або евристичний, метод – організація активного пошуку рішення висунутих у навчанні (або самостійно сформульованих) пізнавальних завдань або під керівництвом педагога, або на основі евристичних програм і вказівок. Процес мислення набуває продуктивного характеру, але при цьому поетапно направляється й контролюється педагогом або самими студентами на основі роботи над програмами (у тому числі й комп'ютерними) і навчальними посібниками. Найчастіше застосовується як спосіб активізації мислення, порушення інтересу до пізнання на семінарах і колоквиумах.

дослідницький метод – після аналізу матеріалу, постановки проблем і завдань і короткого усного або письмового інструктажу студенти самостійно вивчають літературу, джерела, ведуть спостереження й вимірювання й виконують інші дії пошукового характеру. Ініціатива, самостійність, творчий пошук проявляються в дослідницькій діяльності найбільше повно.

Широко використовуються методи відео й комп'ютерної комунікації.

Методами активізації навчально-пізнавальних дій. Використовуються з метою активізації пізнавальної діяльності суб'єктів учіння за допомогою спеціальних прийомів і способів: аналіз конкретної ситуації, інтелектуальна розминка, сократичний метод, «мозковий штурм», навчально-тематична дискусія, ділова гра, професійна гра, професійна консультація, організаційно-діяльна гра тощо. Словесні методи навчання, коли навчання відбувається за допомогою різних засобів. Особливе місце серед них посідає слово. Методи, які реалізуються за допомогою слова, називаються вербальними (від лат. — усний, словесний). Процес викладання-учіння не може проходити без вербального спілкування, а інші методи, наприклад наочні, виконують тільки допоміжні функції. Основні складові цього методу — розповідь, пояснення, лекція та їхні різновиди, які використовуються з метою повідомлення студентам нових знань, пояснення порядку виконання тих чи інших дій, ознайомлення з новими фактами, подіями тощо.

— Одним з найпростіших і водночас найпоширеніших методів у процесі навчання є розповідь. Метод розповіді передбачає усний живий і образний, емоційний і послідовний виклад переважно фактичного матеріалу в пояснювальній чи оповідальній формі. Він використовується на всіх етапах навчання. Змінюється лише характер розповіді, її обсяг і час. У навчанні студентів розповідь переважно застосовується під час вивчення історичних подій, явищ суспільного життя тощо. Основні різновиди розповіді такі:

- науково-популярна розповідь (грунтується на аналізі фактичного матеріалу);
- художня розповідь (образний переказ різноманітних фактів, подій, вчинків тощо);
- розповідь-опис чи оповідання (послідовний виклад основних ознак, особливостей предметів і явищ довкілля, наприклад опис історичних подій). Основні педагогічні вимоги до розповіді: пізнавальна та виховна спрямованість; достовірність та наукова обґрунтованість фактів; достатня кількість яскравих прикладів, які доводять викладені положення; чітка логіка і довідність викладу; образність й емоційна забарвленість; наявність елементів особистої оцінки і ставлення педагога до змісту матеріалу, який вивчається; висока культура мовлення педагога (чіткість, доступність, правильність, особистісна забарвленість).

— У навчальній практиці дуже часто разом із розповіддю або окремо використовується пояснення — переважно монологічна форма викладу навчального матеріалу, коли є необхідність доведення або обґрунтування певного положення (закону, принципу), розкриття основи певного явища, сутності різних явищ, аналізу актуальних міжнародних відносин та іншої інформації. Пояснення виконує свою навчально-виховну функцію тільки тоді, коли педагог постійно пам'ятає про такі його елементи: пізнавальний, рефлексивний, емоційний і нормативний. Певна модуляція голосу, правильне мовлення і слушно вибрані слова, які відповідають рівневі розвитку учнів, відіграють суттєву роль у поясненні. Воно має впливати на емоційно-почуттєву сферу особистості студента, і тому викладачі повинні емоційно забарвлювати зміст матеріалу, що вивчається. Для підсилення ефекту пояснення можна також використовувати різні наочні та мультимедійні засоби. З практики дидактично-виховної роботи відомо, що надмірне збільшення часу на пояснення викликає стомлюваність і зниження уваги студентів. Цей недолік можна компенсувати епізодичним уведенням до пояснення елементів дискусії, опитування, розповіді та різноманітних прийомів проблемного навчання. Отже, ефективне використання методу пояснення вимагає: 1) докладного й чіткого формулювання навчального завдання, сутності проблеми, яка вивчається; 2) послідовного розкриття причинно-наслідкових зв'язків; 3)

наявності переконливих прикладів, аргументів і доказів; 4) використання порівняння, зіставлення, аналогії, бездоганної логіки викладу тощо. Пояснення як самостійний метод викладу навчального матеріалу може становити суттєвий прийом інших методів навчання, наприклад лекції, показу, практичного заняття.

Широке застосування в навчальних закладах різних рівнів акредитації має лекція, яка відрізняється від розповіді та пояснення тим, що використовується для розгорнутого теоретичного повідомлення, наукового аналізу та обґрунтування складних і об'ємних наукових проблем. Її типові ознаки — системність, логічна послідовність, строга структурність, наукова обґрунтованість, які полегшують її сприйняття і розуміння; тривалість; запис плану і рекомендованої літератури; введення і характеристика певних загальних і наукових аспектів; розкриття й деталізація навчальної проблеми; завершальні висновки педагога; відповіді на запитання учнів. Розрізняють кілька типів навчальних лекцій. Наприклад, В. Оконь їх розподіляє на традиційні (зміст матеріалу дається в готовому для запам'ятовування вигляді), проблемні (аналізується певна наукова або практична проблема) і розмовні (ґрунтується на переплетенні розмовних фрагментів лекції з відповідями слухачів або виконанням ними певних теоретичних чи практичних завдань). В дидактичній практиці передусім використовуються традиційні і проблемні лекції. Добір виду лекції залежить від багатьох факторів. Педагог повинен враховувати рівень освіти студентів, наявність у них певних навичок і вмінь, зміст і особливості навчальної дисципліни тощо. Особливість лекції-бесіди полягає в тому, що педагог, висуваючи навчальні проблеми, обмірковує вголос, наводить докази та антидокази, надає можливість учням відповідати на поставлені запитання і обмінюватися думками, допомагає їм самостійно робити висновки для практичної діяльності. Приймавши рішення проводити лекцію, педагог повинен досконало визначити її вид і зміст. Робота над змістом лекції включає добір і опрацювання матеріалу відповідно до рівня розумового розвитку більшості учнів. На справі її читання вимагає вміння подавати навчальний матеріал, певної інтонації, темпу мовлення, міміки і жестикуляції.

Дискусія — дієвий метод обговорення питання, що вивчається. Вона передбачає колективне обговорення якоїсь спірної проблеми, під час якого пізнається істина.

Бесіда — метод словесного обговорення матеріалу, що вивчається, — найпоширеніший в навчанні. Її завдання полягає в тому, щоб, по-перше, за допомогою цілеспрямованих і вміло поставлених запитань актуалізувати відомі студентам знання, по-друге, досягти засвоєння ними нових знань шляхом самостійних обмірковувань, узагальнень та інших розумових операцій.

Семинарське заняття багато в чому подібне до бесіди. Проте проблеми теоретичного й практичного характеру обговорюються більш ґрунтовно, всебічно і глибоко. Це колективний науковий пошук певної навчальної проблеми і шляхів її ефективного розв'язання. Учасники заняття аналізують проблему, виявляють причинно-наслідкові зв'язки, висувають шляхи її оптимального вирішення, відповідають на запитання і дискутують. Умовно можна сказати, що семінар — це творче поєднання позитивних властивостей бесіди й дискусії, але на більш високому методичному, науковому й теоретичному рівні, що передбачає відповідну підготовленість суб'єктів учіння. Проводиться, як правило, зі студентами, які мають відповідну підготовку й досвід самостійного вивчення складних наукових і практичних проблем. Для забезпечення дієвості семінару необхідно:

Ефективність семінару залежить від попередньої роботи педагога (організаційно-технічний, теоретичний і методичний напрями якої найбільш оптимальні) й студентів, їх активної і творчої взаємодії.

Підготовка педагога до семінару включає:

- складання плану семінару з визначенням основної та додаткової літератури;
- опрацювання методичних вказівок для учнів;
- аналіз дидактичних, виховних і методичних підсумків попередніх семінарів і роботу над їх удосконаленням;
- підготовку методично обґрунтованого робочого плану семінару;
- вивчення рівня ознайомленості студентів з проблемами семінару і визначення змісту їх самостійної роботи;
- організацію індивідуальних і колективних консультацій зі студентами;
- надання допомоги студентам у самостійній роботі з літературою;
- підготовку виставки літератури, наочних посібників та інших засобів забезпечення семінару;
- інструктаж доповідачів і допомогу їм у написанні доповідей;
- підготовку місця проведення семінару тощо.

Готуючись до семінару, студенти повинні:

- ознайомитися з планом семінару, основною і додатковою літературою;
- розробити проблеми, які вимагають додаткового вивчення;
- визначити план підготовки до семінару;
- отримати консультації у керівника семінару;
- занотувати основні положення, що стосуються розв'язання навчальної проблеми;
- підготувати реферати, доповіді тощо.

Добре підготовлений і проведений семінар виконує свої основні функції — пізнавальну і виховну. Він також має допоміжну функцію — контрольну, яка дає змогу оцінити рівень опанування учнями програмного

матеріалу, внести в дидактичний процес певні корективи. Отже, семінар — це основний вид занять для поглиблення і закріплення знань, формування переконань та розвитку особистості учня.

Основні вимоги до семінару: 1) продуманість змісту теми, її проблем та методики обговорення; 2) визначення цілей, дидактичних і виховних завдань заняття; 3) проблемна постановка запитань; 4) увага до стрижневих питань та логіки їх розкриття; 5) постійне керування перебігом семінару, створення атмосфери невимушеності, полемічності й творчої активності; 6) стимулювання дискусії; 7) забезпечення всебічного розгляду й аналізу навчальних проблем, об'єктивна оцінка виступів і відповідей, своєчасне їх коригування; 8) орієнтація учнів на подальшу самостійну роботу над навчальним матеріалом тощо.

Наочні методи навчання:

Показ — це навчальний метод, що являє собою сукупність прийомів, дій і засобів, за допомогою яких в учнів створюється наочний образ предмета, котрий вивчається, формується конкретне уявлення про нього.

Самостійна робота студентів

У навчанні особливе місце посідає самостійна робота студентів над матеріалом, що вивчається. Формування особистості студента відбувається не тільки під впливом організованих навчально-виховних заходів, а й завдяки індивідуальним намаганням самих студентів. Відомо, що ніхто просто так не отримує певну сукупність знань, навичок і вмінь; їх можна здобути, тільки доклавши чималих зусиль.

Практика свідчить, що найбільш ефективним є навчальний процес у тих освітніх системах, де він спирається на змістовну самостійну роботу студентів. Тому сучасна дидактика більше уваги має приділяти обґрунтуванню методики самостійного опанування учнями теоретичних знань, практичних навичок та вмінь.

Самостійна робота студентів — це сукупність різноманітних навчальних прийомів і дій, за допомогою яких вони самостійно закріплюють і поглиблюють раніше набуті теоретичні знання, практичні навички й уміння, а також оволодівають новими. Вона має надзвичайно важливе значення для формування й удосконалення знань, мислення й переконань. Тому цей метод є внутрішньою основою будь-якого іншого методу навчання і необхідною передумовою дидактичного зв'язку різних методів навчання між собою. Сучасні освітні процеси і науково-технічна революція роблять метод самостійної роботи одним із основних.

У різних освітніх системах є свої сприятливі умови для самоосвіти студентів. Тому для викладача важливо уміло її організувати і методично забезпечити. Завдання самостійної роботи включають:

- засвоєння нового матеріалу за підручником;
- виконання творчих робіт;
- виготовлення таблиць та схем;
- самостійний перегляд кінофільмів, телепередач, прослуховування радіопередач тощо.

Правила організації самостійної роботи студентів: 1) докладне визначення завдань з відповідних навчальних дисциплін як для окремих учнів, так і для всього класу; 2) конкретне формулювання певних проблемних завдань для вирішення під час самостійної роботи; 3) забезпечення студентів в достатній кількості навчальною літературою, посібниками; 4) створення належних організаційно-методичних умов для самостійної роботи; 5) всебічне врахування індивідуально-психічних особливостей учнів, їх здібностей, інтересів, нахилів; 6) систематичний контроль і дійова допомога студентам під час самостійної роботи. Отже, щоб самостійна робота студентів у повному обсязі реалізувала свої освітні та виховні функції, вона має бути планомірною, систематичною та змістовною. Таким чином, ми використовуємо цілу низку, як загальних, так і специфічних методів навчання. Під час їх використання необхідно враховувати закономірності навчального процесу, сучасні організаційні, методологічні та методичні вимоги до нього, характер і зміст навчальної дисципліни, вимоги до підготовки відповідних фахівців, наявність дидактичної інфраструктури, рівень підготовленості педагогів і студентів та інші об'єктивні і суб'єктивні умови. Зрозуміло, ніякий окремо взятий метод не розв'язує всіх проблем, якщо не використовується творчо, у взаємозв'язку з іншими методами.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ВИКОНАННЯ СЕМІНАРСЬКИХ ТА САМОСТІЙНИХ РОБІТ

Методичні рекомендації для виконання семінарських занять

Організація роботи на семінарських заняттях

Завдання семінарського заняття. Важливою складовою університетської освіти є семінарські заняття – форма навчального заняття, за якої викладач організовує дискусію навколо попередньо визначених тем, до котрих студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань. Основне завдання семінарських занять з курсу «Історія слов'янських народів» полягає у обговоренні й засвоєнні сукупності сучасних принципів, методів, прийомів та технологій вивчення базових понять політичної, економічної, соціальної та культурної історії слов'янських етносів.

Підготовка до семінарського заняття. Під час підготовки до семінарських занять студенти повинні опанувати прийоми та методи самостійної роботи з джерелами інформації, засвоїти навички дослідної роботи.

Готуючись до семінарського заняття, слід опрацювати монографічні дослідження та наукові статті (список літератури додається), скласти конспект опрацьованих джерел та тези відповідно до сформульованих проблем, докладний план виступу, а також контрольні запитання проблемного характеру на розуміння матеріалу семінарського заняття іншими студентами.

Працюючи з науковою літературою, користуйтеся такими правилами роботи з джерелом інформації:

- 1) здійсніть попередній огляд матеріалу: ознайомтесь із обсягом та проблематикою, структурними частинами;
- 2) сформулюйте запитання до джерела: дуже часто проста трансформація назви дає можливість сформулювати адекватні запитання;
- 3) прочитайте текст, шукаючи відповіді на сформульовані запитання;
- 4) осмисліть прочитане, тобто встановіть зв'язки між новою інформацією і тією, що вже відома, спробуйте підібрати приклади до нових ідей;
- 5) перекажіть основний матеріал, відповідаючи на запитання, що були сформульовані перед читанням;
- 6) зробіть підсумковий огляд, пригадайте основні ідеї тексту та чітко сформулюйте відповіді на запитання.

Порядок роботи на семінарському занятті. Семінарські заняття проводяться у інтерактивних формах, передбачають дискусію з вузлових питань теми. На виступ студента з доповіддю на семінарському занятті відводиться до 7 хвилин. Доповідь повинна бути логічно завершеною, обґрунтованою і систематизованою викладом наукового питання, тобто необхідно чітко зазначити методичну проблему, сформулювати 2-3 проблемні запитання до аудиторії, зазначити способи розв'язання методичної проблеми, дату оцінку ефективності способів розв'язання.

Будь-яке твердження повинно бути обов'язково доведене, спиратися на аргументи. Виступ із доповіддю підлягає обговоренню у студентській групі та рецензуванню. Для реалізації даного порядку роботи студенти повинні підготувати дискусійні запитання доповідачу, брати участь в обговоренні, рецензувати доповідь.

Отримані студентами оцінки за окремі семінарські заняття *враховуються* при виставленні *підсумкової оцінки* з даної навчальної дисципліни. Опанування матеріалом семінарських занять у повному обсязі є обов'язковим для кожного студента. У випадку неготовності або пропуску семінару (незалежно від причин) студент зобов'язаний самостійно опрацювати відповідну тему.

Форма поточного контролю – усне опитування, тестування на семінарських заняттях, виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань.

Періодична форма контролю – виконання модульних контрольних робіт, розробка проектів, самостійні роботи.

Форма підсумкового контролю – залік (1-2 семестри) на основі суми балів набраних за кожний модуль.

Рейтингова шкала додаткових заходів поточного контролю:

- відповідь на семінарі - 0 - 15 балів;
- доповнення - 0 - 2 бали.

Методичні рекомендації щодо організації самостійної роботи студентів

Навчальна лекція є одним з основних видів навчальних занять і, водночас, методів навчання у вищій школі. Вона покликана формувати в студентів основи знань з певної навчальної дисципліни, а також визначити напрямок, основний зміст і характер усіх інших видів навчальних занять, самостійної роботи студентів. Студенту важливо навчитися активно слухати лекцію, вести змістовний конспект. У конспекті лекції повинні бути записані:

- тема лекції, план;

- література;
- найбільш важливі визначення (терміни, поняття, категорії, прізвища, дати, приклади, назви джерел та їхні основні ідеї тощо);
- тези (основні думки, факти, події тощо).

Складання тез:

Тези — коротко сформульовані основні положення статті, лекції, повідомлення, доповіді. Це короткий письмовий виклад основних думок без пояснень, ілюстрацій та посилань. У тезах переважають загальні положення. Складаючи тези, слід дотримуватися таких порад:

1. Уважно слухайте (читайте) текст, на основі якого треба скласти тези.
2. З'ясуйте значення незрозумілих вам слів і термінів.
3. Починайте складати тези лише тоді, коли ви з'ясували зміст тексту загалом і його головну думку.
4. Визначте у тексті основні положення, що є ланками логічного ланцюжка, за допомогою якого послідовно розкривається думка.
5. Сформулюйте їх своїми словами (це сприяє кращому розумінню тексту) і запишіть.

В ході самостійної роботи студент може в кінці конспекту відповідної лекції додати інформацію, отриману з підручника, посібника та інших джерел.

У зошиті студента з дисципліни повинні бути записані всі теми занять. Засвоєння конспекту полегшує розуміння матеріалу, а хороший конспект — надійний помічник при підготовці студента до семінару, заліку, екзамену.

Підготовка до семінарського та індивідуального заняття.

Важливою складовою університетської освіти є семінарські заняття – форма навчального заняття, при якій викладач організовує дискусію навколо попередньо визначених тем, до котрих студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань. Основне завдання семінарських занять з методики навчання історії полягає у обговоренні й засвоєнні закономірностей процесу навчання історії, оволодінні культурою наукового аналізу методичних проблем, тобто сукупністю сучасних принципів, методів, прийомів та технологій навчання історії.

Під час підготовки до семінарських занять студенти повинні опанувати прийоми та методи самостійної роботи з джерелами інформації, засвоїти навички дослідної роботи.

Саме семінарське заняття в повній мірі сприяє розвитку пізнавальної діяльності і самостійності студента, є одним з ефективних засобів активізації самостійної роботи студентів.

Воно може проводитися у традиційній формі та з використанням інтерактивних технологій і методів навчання. На семінарі проводиться обговорення студентами питань з попередньо визначених тем робочою навчальною програмою.

При підготовці до семінару студент не лише закріплює свої знання, але й розширює, поглиблює їх, навчається творчо мислити.

Якісна підготовка до семінарського заняття передбачає:

- врахування методичних вказівок викладача щодо виду та форми проведення семінару;
- вивчення плану семінарського заняття, що означає усвідомлення суті основних питань заняття;
- ознайомлення зі списком літератури;
- опрацювання основних термінів, понять, категорій, персоналій, хронології до теми;
- ознайомлення із завданнями для самоперевірки знань, ведення дискусії, можливими темами рефератів;
- опрацювання конспекту лекції з даної теми;
- написання тез відповідей на поставлені питання;
- опрацювання відповідних джерел, розділів підручників та допоміжної літератури.

На семінарські заняття студенти повинні приходити з конспектом лекцій, планом-конспектом (тезами) свого виступу, опрацьованими термінами, поняттями, категоріями з теми, конспектом інформаційних джерел, рефератом (при необхідності). На семінарі кожен студент повинен уважно слухати виступи товаришів і бути готовим доповнити відповідь або виступити з власною.

Як опрацювати матеріал підручника:

1. Відкрийте зміст в кінці/на початку підручника і визначте, з яких розділів (підрозділів, глав тощо) він складається. Знайдіть необхідний розділ, тему, параграф.
2. Зверніть увагу, що кожний параграф поділений на пункти. У кожному пункті розглядається окреме питання. Знайдіть необхідний пункт (пункти).
3. Зверніть увагу, що головне в тексті може виділятися напівжирним шрифтом, напівжирним курсивом або курсивом, може бути підкресленим.
6. Якщо вам трапляються незнайомі слова, терміни — знайдіть їх визначення в словнику (довіднику, енциклопедії тощо) або запитайте у викладача.
7. Розгляньте ілюстрації, схеми, таблиці тощо, які стосуються параграфу, пов'яжіть їх зі змістом тексту. Вони допоможуть вам краще зрозуміти матеріал.
8. Прочитайте додатковий матеріал до параграфу. Він доповнить ваші знання з даної теми.
9. Дайте усну відповідь на запитання до параграфу. Вони допоможуть глибше зрозуміти і краще запам'ятати вивчений матеріал.

10. У кінці кожного розділу можуть подаватися висновки, в яких узагальнено його зміст. Це допоможе зосередити Вашу увагу на головному.

Працюючи з науковою літературою, користуйтеся такими правилами роботи з джерелом інформації:

- 1) здійсніть попередній огляд матеріалу: ознайомтесь із обсягом та проблематикою, структурними частинами;
- 2) сформулюйте запитання до джерела: дуже часто проста трансформація назви дає можливість сформулювати адекватні запитання;
- 3) прочитайте текст, шукаючи відповіді на сформульовані запитання;
- 4) осмисліть прочитане, тобто встановіть зв'язки між новою інформацією і тією, що вже відома, спробуйте підібрати приклади до нових ідей;
- 5) перекажіть основний матеріал, відповідаючи на запитання, що були сформульовані перед читанням;
- 6) зробіть підсумковий огляд, пригадайте основні ідеї тексту та чітко сформулюйте відповіді на запитання.

Робота над складанням плану-конспекту та плану доповіді потребує ретельної праці з боку студента, вимагаючи залучення певних прийомів обробки інформації. Осмислене навчання потребує використання систематичних процесів для кодування та зберігання інформації у довготривалій пам'яті і для вилучення її звітти. Ці процеси називаються "метакогнітивними", тому що вони представляють собою способи набуття думок, а не самі думки.

До таких способів відносяться: резюмування (узагальнення); уточнення (конкретизація); схематизація та організація. Резюмування – це спосіб вилучення основної ідеї частини або цілого тексту. Уточнення є протилежним процесом, оскільки збагачує абстрактне положення конкретними прикладами, ілюстраціями, кресленням, аналогією та ін. Схематизація уявляє собою рамки або код для структурування інформації для того, щоб її можна було і зрозуміти, і зберегти у пам'яті. Організація як метакогнітивний процес передбачає надання матеріалу певної структури, а не знаходження вже існуючої структури у самому матеріалі.

Потужним засобом засвоєння навчального матеріалу виступають графічні систематизатори (інколи їх називають "понятійними схемами") – це просторові побудови, що вимагають від читача виявлення глибинної структури матеріалу, що вивчається. Інколи найкращим способом зрозуміти певну тему є представлення інформації у вигляді лінійної послідовності. Цей спосіб слід використовувати, коли структура поданої інформації наближається до лінійної. Наприклад, формування умінь здійснюється у певній послідовності: 1) інформація про новий спосіб діяльності (мета та порядок дій); 2) виконання викладача разом зі студентами нового способу діяльності; 3) самостійне виконання студентами нового способу діяльності; 4) систематичне тренування. Цей алгоритм діяльності вчителя є не що інше, як ряд подій, що слідує одна за одною в суворо упорядкованій часовій послідовності. Просте лінійне представлення цих подій адекватно відбиває усю необхідну інформацію: Інформація про новий спосіб діяльності - сумісне виконання викладача і студентів нового способу діяльності - самостійне виконання студентами нового способу діяльності - систематичне тренування.

Інформація, з якою доводиться мати справу, найчастіше більш складна, ніж прості лінійні ланцюжки. Альтернативним способом представлення інформації виступає зображення її у формі ієрархії, або ієрархічного дерева. У цьому випадку інформація упорядковується відповідно до правил класифікації. Правила класифікації визначають, частиною, або різновидом чого є даний об'єкт.

Такий спосіб підготовки до семінарського заняття дозволить усвідомити логічну структуру навчального матеріалу, сприятиме повному, міцному, свідомому та глибокому засвоєнню змісту курсу.

Складання плану-конспекту (тез) прочитаного

При всіх інноваційних формах і методах роботи на заняттях предметно-методичних дисциплін однією з провідних форм традиційно залишається робота з книгою — підручником, науковою літературою тощо.

Прочитаний матеріал для його глибшого і повнішого засвоєння потребує фіксації на папері (або електронному носії, що не змінює суті процесу). Найпоширенішими способами фіксації почутого на лекції або прочитаного є план, тези, виписки, конспект. Такі способи роботи дисциплінують студента, змушують заглибитися у зміст прочитаного, привчають виділяти головне у матеріалі, сприяють засвоєнню, повторенню і закріпленню матеріалу.

На жаль, в останні роки такі форми роботи відходять на задній план, що має своїм наслідком невміння частини студентів фіксувати прочитане, виділяти головне.

Виділяти головне у змісті матеріалу, його головну проблему, акцентувати свою увагу на суттєвому матеріалі, аналізувати прочитане та його тематичну структуру — одні з провідних умінь та навичок студентів при вивченні історичних дисциплін. Провідним методом в розвитку цих компетенцій є вміння поділяти текст на частини та складати план. Поділяючи навчальний матеріал на частини, студент тим самим аналізує його головні частини, а складаючи план — синтезує матеріал, виділяючи провідні думки, проблеми, факти тощо.

Складання простого або розгорнутого плану прочитаного:

План є попередньою формою запису прочитаного, він переує тезам та конспекту. За формою плани поділяються на: простий план, складний (розгорнутий) план, план-тези, план-конспект.

Загальний алгоритм для роботи над будь-яким планом може бути наступний. Спочатку йде прочитання матеріалу в цілому: необхідно уважно прочитати матеріал, над яким ви будете працювати — наприклад, підпункт параграфу, параграф підручника, декілька параграфів підручника (тему) тощо. При цьому

рекомендується працювати олівцем (в жодному разі не ручкою, аби можна було витерти результати вашої роботи), підкреслюючи головне: факти, події, процеси, причинно-наслідкові зв'язки, висновки.

Після цього йде аналіз прочитаного за абзацами. Кожен абзац можна узагальнити в окрему думку, виділивши головне. Можливий варіант, коли для виділення необхідної думки треба прочитати декілька абзаців.

Головна думка формулюється як пункт плану. Пункт плану, як правило, формулюється стверджувальним реченням. Пункт плану не може складатися з одного слова або прізвища.

Розглянемо види планів, які використовуються на заняттях історичних дисциплін.

Простим називається план, який нумерується арабськими літерами (1., 2., 3. і далі). В такому плані рекомендується від 3 до 6 пунктів (більша кількість пунктів плану використовуються в рефератах та інших, більш складних, письмових формах роботи).

Якщо існує необхідність у більшій кількості пунктів, доцільніше скласти розгорнутий (складний) план.

Складний (розгорнутий) план передбачає, що пункти плану мають підпункти. Існують різні види нумерації пунктів плану. Можливий варіант, коли пункти нумеруються арабськими цифрами, а підпункти — літерами кириличного алфавіту (“а”, “б”, “в” і далі). В іншому разі пункти нумеруються римськими цифрами (I., II., III., IV. і далі), а підпункти — арабськими цифрами. Можливий і складний план, який поєднує два попередніх — пункти плану нумеруються римськими цифрами, підпункти — арабськими, а останні, в свою чергу, мають підпункти, що позначаються літерами алфавіту. Зловживати такими складними за структурою планами не треба.

Останнім часом в фахових виданнях поширилася нумерація виключно арабськими цифрами (наприклад, пункт 1., підпункти 1.1., 1.2., 1.3., які мають підпункти 1.1.1., 1.1.2, 1.1.3. тощо).

План-тези — це поєднання плану з коротко сформульованими основними положеннями прочитаного тексту, що вбирають суть висловлювань. Існує два види тезувань — відбір авторських тез з тексту або формулювання основних положень статті чи розділу книжки власними словами.

Тези формулюються розгорнутими реченнями, в яких виділяються головні факти, події, процеси, терміни та поняття, персоналії тощо. Як правило, необхідно уникати складних речень (складносурядних та складнопідрядних).

План-конспект — найбільш ускладнена форма плану, що поєднує пункти плану з розширеним викладом основних положень матеріалу, що опрацьовується. При цьому можливе окреслення в конспекті головних фактів, положень, причинно-наслідкових зв'язків, висновків тощо. Не вважається помилкою висловлення власних думок щодо прочитаного.

Методичні рекомендації щодо складання плану прочитаного:

1. Зверніть увагу на тему, план до якої ви повинні скласти. Уважно прочитайте текст і виберіть з нього лише той матеріал, який відповідає темі.
2. Починайте складати план лише тоді, коли з'ясуєте зміст матеріалу загалом.
3. Залежно від того, який план (простий чи розгорнутий) необхідно скласти, оберіть один із двох запропонованих шляхів.
 - 3.1. Якщо потрібно скласти простий план, поділіть текст на логічно завершені частини. Знайдіть у кожній з них головну думку, чітко і конкретно сформулюйте її і запишіть її.
 - 3.2. Якщо план розгорнутий, у кожній з логічно завершених частин тексту визначте кілька положень, які розкривають головну думку; сформулюйте і запишіть головні думки у вигляді пунктів плану, а положення, що їх розкривають, — як підпункти.
4. Перед тим як записати план, перевірте, чи всі головні ідеї тексту знайшли у ньому відображення.

Конспектування джерел

Конспектування — стислий письмовий виклад основного змісту тексту з виокремленням його найважливіших положень. При конспектування джерела (документа, уривку з монографії, наукової статті) необхідно дотримуватися наступних порад:

1. Запишіть автора твору, його назву та вихідні дані.
2. Перед тим, як розпочати конспектування, необхідно ознайомитися з текстом загалом.
3. Визначте у тексті логічно завершені частини й у кожній з них знайдіть основну думку. Дайте їм назву. На основі цього складіть план.
- 4 Підготуйтеся до виконання завдання: поділіть сторінку зошиту на дві нерівні частини для запису плану (зліва) і конспекту (справа).
5. Складіть конспект змісту кожної логічно завершеної частини тексту відповідно до плану, дотримуючись наступних умов.
 - 5.1. Основний зміст тексту викладається стисло.
 - 5.2. Провідні думки, аргументи, висновки формулюйте детально.
 - 5.3. Назви глав, розділів, параграфів наукової праці обов'язково вказуються точно.
 - 5.4. У конспекті використовуються цитати. Дотримуйтеся правил цитування: необхідну цитату беріть у лапки, в дужках зазначайте джерело і сторінку.
 - 5.5. Намагайтеся робити записи своїми словами, оскільки це сприяє кращому розумінню тексту.
 - 5.6. Основні положення конспекту вказуються напроти відповідних пунктів плану.

6. Працюючи над конспектом, застосовуйте систему підкреслень, виділяйте найважливіше великими літерами, використовуйте умовні позначки. Вони допоможуть вам під час відповіді за конспектом.
7. У лівій частині конспекту крім плану можна також виписувати незнайомі імена і терміни, які потребують пояснення, необхідні доповнення, стислі висновки для себе, паралелі з явищами сьогодення тощо.
8. Переверте виконану роботу. В разі необхідності виправте або уточніть пункти плану і зміст конспекту.
9. У випадку, коли необхідно скласти конспект на основі кількох джерел, спочатку визначте, який твір буде основним. Для цього прочитайте джерела і визначте, якою мірою в них розкрито проблему, що цікавить вас. Потім поділіть сторінку зошита на дві частини: у лівій частині запишіть конспект основного твору, в правій зробіть доповнення до нього за основними джерелами.

Написання реферату

Вибір теми. Студент повинен обирати тему, яка найбільш відповідає його особистим інтересам. При обиранні теми необхідно враховувати її забезпеченість науково-педагогічними джерелами і методичною літературою. Остаточний вибір теми фіксується викладачем. Довільна зміна теми студентом не дозволяється. Обравши тему, студент повинен чітко спланувати роботу над нею:

- ознайомитись з літературою;
- зібрати матеріал;
- скласти план роботи;
- підготувати текст;
- доопрацювати та перевірити готовий текст.

Підбір літератури і джерел. Після обрання теми необхідно приступити до роботи над джерелами і літературою. Визначення кола необхідних для реферату джерел та літератури треба починати із складання списку опублікованих матеріалів. Для цього використовуються спеціальні бібліографічні покажчики, які можна знайти у бібліографічних відділах і каталогах бібліотек.

Для написання реферату студент повинен використати спеціальну літературу, яка стосується його теми. Через обмеженість обсягу реферату залучити всю літературу по темі, яка існує, неможливо, та й не потрібно. Але необхідно ознайомитися як можливо із найбільш широким колом літератури до теми, проаналізувати її та відібрати найбільш важливі, на думку автора, твори.

Спеціальна література представлена такими видами:

- Державні документи.
- Наукова література.
- Довідкова література (словники, енциклопедії, довідники тощо).

У першу чергу варто звернутись до новітніх видань, які містять оцінку того, що зроблено на цей час в тій чи іншій галузі педагогіки, методики викладання, з того чи іншого питання, які нові погляди, методики, ідеї, технології презентуються. Разом з тим, ознайомлення з оцінками та поглядами спеціалістів ні в якому разі не виключає самостійного підходу до аналізу змісту і висновків щодо використаних праць.

Складання плану. Характеристика роботи.

Реферат повинен включати такі структурні елементи:

- ✓ Титульна сторінка
- ✓ Зміст
- ✓ Вступ
- ✓ Основний текст
- ✓ Висновки
- ✓ Додатки (в разі потреби)
- ✓ Список джерел та літератури.

Значною мірою успіх реферату залежить від добре складеного та до кінця продуманого плану. Під час роботи над темою поступово виявляються окремі частини плану, а, коли студент відібрав увесь матеріал і оволодів його змістом настільки, що ясно може уявити собі структуру роботи, він остаточно складає її план. Всі частини роботи розкривають конкретний аспект проблеми, але в той же час повинні складати єдине ціле.

ВСТУП пишеться після складання тексту всієї роботи. В ньому дається постановка питання, висвітлюється актуальність теми в наш час, доцільність її вивчення. Після цього дається коротка характеристика вивчення теми в науковій літературі, робиться висновок про ступінь вивченості даної теми науковцями. На основі цих висновків студент визначає коло конкретних завдань, які він збирається розв'язати в своєму дослідженні, формулює його цілі. Без чіткої постановки проблеми дослідження приречене перетворитися в безсистемне нагромування фактів. Визначивши мету і завдання дослідження, студент дає коротку характеристику джерел, робить висновок про цінність цих праць для даної роботи.

Далі студент приступає до викладу матеріалу **ОСНОВНОЇ ЧАСТИНИ**. У **ВИСНОВКАХ** автор дослідження чітко формулює ті положення, до яких він прийшов внаслідок вивчення даної теми. Робиться це у вигляді коротких підсумкових тез за основними положеннями роботи.

Відразу після висновків, в разі потреби, йдуть **ДОДАТКИ**, де студент може вмістити таблиці, конспекти, анкети, схеми тощо. На додатки, якщо вони є, обов'язково потрібно посилатися у тексті, кожен додаток повинен мати посилання на джерело.

- Вступ займає 1-3 сторінку друкованого тексту.

- Висновки – 2-3 сторінки друкованого тексту.

Зміст розміщується на початку роботи. Він містить назви всіх структурних частин роботи із зазначенням сторінок. На яких вони розміщуються.

Складання списку джерел і літератури. Написання самостійного творчого дослідження, яким є реферат закінчується складанням списку джерел і літератури з дотриманням певних вимог і правил. Насамперед, до списку включається лише та література, яка реально використана студентом в процесі роботи. Порядковий номер джерела у списку літератури повинен відповідати номеру посилань у тексті.

Для захисту реферату студент готує виступ на 5 - 7 хвилин. У ньому зазначаються мета і завдання дослідження, актуальність теми, короткий зміст основної частини, характеристика літератури та джерел, основні висновки.

Студент відповідає на запитання, після цього йому повідомляється оцінка за роботу.

Методичні рекомендації до написання курсових робіт

Підготовка і захист курсових робіт є на сьогодні одним із найважливіших видів самостійної науково-дослідної роботи студентів у вищих закладах освіти.

Цей процес передбачає формування у студентів-істориків вмінь аналізувати нормативну, наукову, методичну літературу, висвітлюючи результати власних науково-теоретичних і дослідницьких пошуків у курсовій роботі.

Призначення курсової роботи – виявити рівень загальнонаукової і професійної підготовки студента, формувати у нього наукове мислення, виробити культуру наукових досліджень та норм наукової етики.

Обираючи тему курсової роботи з тематики, запропонованої кафедрою, студент повинен орієнтуватися на те, щоб отримані у процесі роботи результати дослідження можна було використати у подальшій професійній діяльності.

Назва роботи повинна бути коректною, відображати суть дослідження. Вона обов'язково погоджується з науковим керівником та затверджується на засіданні кафедри. Подальша зміна або корегування теми можливі за згодою наукового керівника. Обравши тему, студент повинен чітко спланувати роботу над нею:

1. ознайомитись з літературою, відібрати необхідний матеріал;
2. скласти структуру і план роботи;
3. оформити текст;
4. доопрацювати та перевірити готовий текст;
5. скласти список використаної літератури, оформити додатки.

Відбір та вивчення джерел. Визначення кола необхідних для курсової роботи джерел та літератури треба починати із складання списку опублікованих матеріалів. Для цього використовуються спеціальні бібліографічні покажчики, які можна знайти у бібліографічних відділах і каталогах бібліотек, а також в електронній інформаційній мережі Інтернет.

Для написання курсової роботи студент повинен використати спеціальну літературу, яка стосується його теми. Через обмеженість обсягу курсової роботи залучити всю літературу по темі, яка існує, неможливо, та й не потрібно. Але необхідно ознайомитися як можливо із найбільш широким колом літератури до теми, проаналізувати її та відібрати найбільш важливі, на думку автора, матеріали.

Спеціальна література представлена такими видами: Державні документи. Наукова література. Довідкова література (словники, енциклопедії, довідники тощо).

У першу чергу варто звернутись до новітніх видань, які містять оцінку того, що зроблено на цей час у дидактиці, методиці викладання, з того чи іншого питання, які нові погляди, методики, ідеї, технології презентуються. Разом з тим, ознайомлення з оцінками та поглядами спеціалістів ні в якому разі не виключає самостійного підходу до аналізу змісту і висновків щодо використаних праць.

Складений список літератури необхідно узгодити з науковим керівником. Бажано вивчати наукову літературу не лише українських, а й зарубіжних авторів. Опис кожного джерела має бути дуже ретельним та відповідати загальноприйнятим правилам:

Зразки бібліографічного опису для списку використаної літератури до курсової роботи:

Опис книги одного автора:

Чорний В.П. Історія Болгарії / В.П. Чорний. – Львів: ПАІС, 2007. – 404 с.: іл., карти.

Опис книги двох авторів:

Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. - Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – 759 с.

Опис книги під заголовком:

Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. Посібник / В.І. Яровий, П.М. Рюдяков, В.П. Шумило та ін. Вид 2-ге, стереотипне. – К.: Либідь, 2003. – 632 с.

Історія країн світу та міжнародні відносини в Новий час : навчально-методичний посібник / за заг. ред. проф. Й.М. Шкляжа. – Миколаїв : Гліон, 2014. – 648 с.

Опис статті із збірника:

Ласінська М.Ю. Нижнє Побужжя, як етнокультурна контактна зона між слов'янами та кочовиками (VI-VII ст.) / М.Ю. Ласінська // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. Історичні науки: збірник наукових праць / за ред. М.М. Шитюка. - №1 (39), липень 2015. - Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2015. - С.14-20.

Опис окремого тому багатотомного видання:

Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. - Т. 1-3. - М., Л., 1956-1958. - 479 с.

Опис статей із журналів і газет:

Волков В.К. Трагедия Югославии / В.К. Волков // Новая и новейшая история. - 1994. - № 4-5. - С. 2-7.

Лециловская И.И. Исторические корни югославского конфликта / И.И. Лециловская // Вопросы истории. - 1994. - № 5. - С. 4-6.

Опис дисертації:

Ласінська М.Ю. Дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя: історіографія проблеми (XIX – 30-ті роки XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Маріанна Юрїївна Ласінська. - М., 2011. - 257 с.

Опис автореферату дисертації:

Прокоп Ю.В. Євреї-іноземці на Півдні України (кінець XVIII – початок XX ст.): соціальний, правовий та культурний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. іст. наук : спец. 07.00.01, 05.04.17. / Ю. В. Прокоп. - Одеса, 2017. - 16 с.

Опис електронного ресурсу:

Слов'янська Європа : [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://ru.wikipedia.org/wiki/Файл:Slavic_europe.png

Зміст курсової роботи. Попереднє ознайомлення з літературними джерелами є основою для складання плану курсової роботи. План має включати в себе: вступ; 3-4 взаємопов'язаних і логічно побудованих питань, що дозволяють розкрити тему; висновки.

Літературне оформлення курсової роботи є важливим елементом її виконання. У науковій роботі потрібно дотримуватися прийнятої термінології, позначень, умовних скорочень. Для наукового тексту характерні змістова закінченість, цілісність та зв'язність.

Не можна вести виклад від першої особи: «Я вважаю...», «Мені здається...», «На мою думку...», та інші. Необхідно використовувати словесні формули: «На наш погляд...», «Ми вважаємо...» та ін. Під час згадування в тексті прізвищ учених ініціали, як правило, ставляться перед прізвищем – К.О.Баханов, а не Баханов К.О., як це прийнято в списках літератури.

Структура курсової роботи.

Вступ (3-4 сторінки): обґрунтування актуальності обраної теми, формулювання об'єкту, предмету, мети, завдань дослідження. Заголовок «Вступ» робиться зверху по центру аркуша. Решта підрозділів (актуальність теми, об'єкт, предмет, мета, завдання дослідження) пишуться з абзацу жирним шрифтом.

Основна частина курсової роботи: теоретична.

В ній дається аналіз наукової літератури, який може містити історико-педагогічний аспект проблеми, її філософське і психологічне обґрунтування з позицій сьогодення, провідні концепції сучасної педагогічної теорії з даної проблеми та новітні методичні розробки.

На завершення робиться загальний висновок з усієї теми, визначаються шляхи вдосконалення даного аспекту в історії слов'янських народів.

Бібліографія містить список дослідженої літератури.

У Додатках – фрагменти нормативних документів, методичні розробки, схеми і таблиці, глосарій понять.

Основні вимоги до оформлення курсової роботи.

Курсова робота виконується у обсязі 25-30 сторінок друкованого тексту без урахування додатків і списку використаної літератури. На написання вступу відводиться 3-4 сторінки, основної частини – 20-25 сторінок, висновків – 2-3 сторінки.

Роботу друкують на одній стороні аркушу білого паперу формату А 4 (210 на 297 мм), до 30-ти рядків на сторінці, що містять 1600-1700 друкованих знаків. Рекомендований шрифт - Times New Roman текстового редактора Word розміру 14 пунктів (1,8 мм) із полуторним міжрядковим інтервалом.

Сторінки повинні мати поля: ліве – 2,5 мм, зверху і знизу – по 20 мм, праве – 1,5мм. Шрифт друку має бути чітким, стрічка – чорного кольору середньої жирності. Щільність тексту повинна бути однаковою.

Усі сторінки нумеруються від титульної до останньої без пропусків. Першою вважається титульний аркуш (на ньому цифра 1 не ставиться), другою вважається сторінка, що містить «Зміст» (план), на ній цифра 2 не ставиться, і лише на наступній сторінці проставляється цифра 3 й далі згідно з порядком. Порядковий номер сторінки позначається у правому верхньому куті без крапки в кінці й ризок з боків.

Заголовки структурних частин «ЗМІСТ», «ВСТУП», «РОЗДІЛ», «ВИСНОВКИ», «ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА», «ДОДАТКИ» друкують великим літерами симетрично до тексту. Заголовки підрозділів друкують маленькими літерами (крім першої великої) у підбір до тексту з абзацного виступу без крапки в кінці. Відстань між заголовком і текстом має становити 1 інтервал.

Кожен розділ потрібно починати з нової сторінки.

Нумерацію сторінок, розділів, пунктів, малюнків, таблиць і т.ін. подають арабськими цифрами без знака №.

«Обличчям» курсової роботи є титульна сторінка. На ній зазначають установу (Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України), повну назву вузу (Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського), назву підрозділу (Навчально-науковий інститут історії та права), назву кафедри (кафедра педагогіки та методики викладання суспільствознавчих дисциплін), тему курсової роботи, дані про виконавця, дані про керівника та його науковий ступінь, місто і рік виконання роботи.

Особливості захисту та критерії оцінювання курсових робіт.

Завершена курсова робота здається науковому керівнику на перевірку не пізніше ніж за два тижні до призначеного терміну захисту. У рецензії відзначаються як позитивні сторони роботи так і її недоліки.

У час, який залишився до захисту, студент знайомиться із зауваженнями наукового керівника та усуває помічені недоліки.

Захист проводиться на кафедрі у присутності не менш ніж трьох викладачів. На захисті можуть бути присутні представники деканату, студенти інших курсів.

Критеріями оцінки курсової роботи є:

- 1) актуальність теми, її науково-теоретичне і практичне значення.
- 2) глибина аналізу літератури.
- 3) глибина аналізу результатів дослідження.
- 4) ступінь самостійності і творчого підходу студента.
- 5) ставлення студента до роботи.

Методичні рекомендації для виконання індивідуального навчально-дослідного завдання, як виду самостійної роботи.

Підготовка та написання студентами самостійної творчої роботи є важливою складовою частиною навчального процесу. Мета такої роботи з дисципліни «Історія слов'янських народів» – поглибити знання студентів з теорії та практики пропонованих тем, надати їм елементарні навички науково-дослідницької роботи.

Під час виконання самостійної роботи студенти мають оволодівати методологією та методикою наукового дослідження, осмислено й критично сприймати пропоновані джерела та наукову педагогічну літературу, навчитися працювати з бібліографією, а також чітко, переконливо, логічно та стилістично правильно викладати свої думки.

Треба зазначити, що запропонована самостійна робота – це не просто підбірка або переказ наукової або методичної літератури. Виконання такої роботи вимагає від студента ретельної підготовки, наполегливості в пошуку необхідного методичного матеріалу, продуманого його вивчення та узагальнення, відстоювання власних спостережень під час захисту роботи.

Захист самостійної роботи сприяє формуванню у студентів вміння самостійно поповнювати та систематизувати свої знання, відстоювати власні переконання, вести пошукову роботу, користуватися навчально-методичною та науковою літературою, а також дозволить представити власний науковий продукт, який стане міцною опорою для майбутнього вчителя історії і використовуватиметься не тільки під час педагогічної практики, а і в майбутній професійній діяльності.

Перелік завдань, що складають основу самостійної пропонує викладач. Водночас підбірка методичних матеріалів цим не завершується – студенти повинні самостійно ініціювати поповнення власного науково-понятійного апарату. Водночас штучно обсяг самостійної роботи збільшувати не треба, тому що її цінність визначається не кількістю сторінок, а змістом, самостійністю суджень, які обґрунтовані теоретично і документально.

ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ

Форма поточного контролю – усне опитування, тестування на практичних заняттях, виконання індивідуальних завдань.

Періодична форма контролю – виконання модульних контрольних робіт, розробка проєктів, колоквиуми, творчі роботи

Форма підсумкового контролю – іспит на основі суми балів набраних за кожний модуль, тестування.

Кожний кредит включає бал оцінки поточної роботи студента на семінарських заняттях. Рейтинговий бал за семінарські заняття встановлюється, як середнє арифметичне з усіх позитивних і негативних оцінок, виставлених по 5-ти бальній шкалі, отриманих на усіх семінарських заняттях даного кредиту. Виконання контрольних завдань (тестів) здійснюється за допомогою роздрукованих завдань, або в режимі комп'ютерної діагностики. Оцінювання контрольних завдань (тестів) проводиться за власною методикою з приведенням підсумку до встановленої в рейтинговій шкалі балів. Заходи з кредитного контролю проводяться по завершенню вивчення навчального матеріалу даного кредиту:

– Тести підсумкового контролю – 1 балів за одне правильне питання (40 питань).

– Контрольні завдання кредитного контролю – 15 балів за одне питання (5 питань).

Заходи з підсумкового контролю проводяться по завершенню вивчення всього навчального матеріалу:

Реферати підготовлені за заданою тематикою обговорюються та захищаються під час семінарських занять (10 балів за реферат: 4 реферата). Опорні конспекти захищаються під час останніх семінарських занять (10 балів). Контрольна карта здається викладачеві (10 балів).

За пропуски навчальних занять (лекцій та семінарів) нараховуються штрафні бали (10 бал за кожен пропуск), які віднімаються від сумарного рейтингового балу при виведенні підсумкової оцінки. При згоді студента, до відомості обліку успішності може бути проставлена екзаменаційна оцінка на підставі поточного рейтингового балу. Студент може підвищувати оцінку “задовільно” або “добре”, яку він отримав за результатами поточного контролю, складанням семестрового екзамену. Комплексна діагностика знань, умінь та навичок студентів з курсу «Історія слов'янських народів» здійснюється на основі результатів проведення поточного і підсумкового контролю знань.

Об'єктом рейтингового оцінювання знань студентів є програмний матеріал дисципліни, засвоєння якого перевіряється під час контролю. Завданням поточного контролю є систематична перевірка розуміння та засвоєння програмного матеріалу, виконання практичних робіт, умінь самостійно опрацювати тести, складання конспекту, написання звіту, реферату, здатності публічно чи письмово представляти певний матеріал. Завданням підсумкового контролю (іспиту) є підсумкова перевірка глибини засвоєння студентами програмного матеріалу дисципліни, логіки та взаємозв'язків між окремими її розділами, здатності творчого використання набутих знань, умінь сформулювати своє ставлення до певної проблеми, що впливає із змісту дисципліни тощо.

Критерії оцінювання:

А) при усних відповідях:

повнота розкриття питання;

логіка викладення, культура мови;

впевненість, емоційність та аргументованість;

використання основної та додаткової літератури (підручників, навчальних посібників, журналів, інших періодичних видань тощо);

аналітичні міркування, умінь робити порівняння, висновки.

Б) при виконанні письмових завдань:

• повнота розкриття питання;

• цілісність, систематичність, логічна послідовність, умінь формулювати висновки;

• акуратність оформлення письмової роботи;

• підготовка матеріалу за допомогою комп'ютерної техніки, різних технічних засобів (плівок, слайдів, приладів, схем тощо).

Для визначення ступеню оволодіння навчальним матеріалом із подальшим його оцінюванням застосовуються наступні рівні досягнень студентів.

Високий рівень (відмінно). Студент вільно володіє навчальним матеріалом на підставі вивченої основної та додаткової літератури, аргументовано висловлює свої думки, проявляє творчий підхід до виконання індивідуальних та колективних завдань при самостійній роботі.

Достатній рівень (дуже добре). Студент володіє певним обсягом навчального матеріалу, здатний його аналізувати, аргументовано висловлює свої думки, але не має достатніх знань та вмінь для формулювання власних висновків.

Достатній рівень (добре). Студент володіє певним обсягом навчального матеріалу, здатний його аналізувати, але не має достатніх знань та вмінь для формулювання власних висновків, допускає несуттєві неточності.

Задовільний рівень (задовільно). Студент володіє навчальним матеріалом на репродуктивному рівні або володіє частиною навчального матеріалу, уміє використовувати знання в стандартних ситуаціях.

Низький рівень (достатньо). Студент володіє навчальним матеріалом поверхнево й фрагментарно, допускає значні неточності.

Незадовільний рівень. Студент не володіє навчальним матеріалом.

Критеріями оцінки є:

<u>при усних відповідях:</u>	<u>при виконанні письмових завдань:</u>
<ul style="list-style-type: none"> • повнота розкриття питання; • логіка викладання, культура мови; • емоційність та переконаність; • використання основної та додаткової літератури; • аналітичні міркування, вміння роботи порівняння, висновки. 	<ul style="list-style-type: none"> • повнота розкриття питання; • цілісність, системність, логічна послідовність, вміння формулювати висновки; • акуратність оформлення письмової роботи.

На семінарському/індивідуальному занятті оцінюються:

- усні відповіді студентів;
- участь в обговоренні дискусійних питань;
- участь у ділових, рольових іграх та їх обговоренні;
- аналіз ситуаційних завдань та вміння доведення власної думки;
- реферативні виступи, усні повідомлення тощо.

За кожним елементом кредиту, передбаченого робочою програмою, обов'язкова певна форма поточного оцінювання знань. Такими формами можуть бути: усне опитування; тестування знань студентів з певного розділу (теми) або з певних окремих питань лекційного курсу; виступ на практичних/семінарських заняттях (з рефератом, в дискусії); перевірка і захист індивідуального (самостійна робота) завдання тощо.

Норми оцінювання усних відповідей

3 бали – студент самостійно створює оригінальну за думкою відповідь, аналізує різні погляди на поставлену проблему, добирає переконливі аргументи, висловлює власну думку, відповідь повна, змістовна, характеризується багатством словника, точністю слововживання, стилістичною єдністю, граматичною різноманітністю.

2 бали – студент самостійно будує послідовну, повну, логічно викладену думку, розкриває суть проблеми, висловлює головну думку, вдало добирає лексичні засоби, однак припускається окремих недоліків (відсутність прикладів, належної аргументації тощо).

1 бал – за обсягом відповідь становить менше половини норми, пропуск положень, важливих для розуміння думки; лексика і граматична будова збіднені.

0 балів – неготовність до практичного заняття.

Контроль самостійної роботи студентів здійснюється як під час індивідуальних занять (на консультаціях), визначений викладачем. Контроль самостійної роботи передбачає: визначення ступеня засвоєння матеріалу; визначення якості виконання індивідуальних і творчих колективних завдань; відвідування консультацій викладача; своєчасне виконання і здача поточних завдань; оцінку знань, здобутих у результаті самостійної навчальної роботи.

Норми оцінювання завдань самостійної роботи

2 бали – матеріал відповідає тематиці поставленого завдання, повністю розкриває його сутність, оформлений за всіма вимогами ділового стилю; у матеріалі відсутні орфографічні та стилістичні помилки, він вчасно складений для перевірки.

1 бал – зміст матеріалу не зовсім відповідає заданій тематиці або недостатньо повно розкриває його сутність; оформлений матеріал містить деякі орфографічні, пунктуаційні помилки, у ньому відсутні.

0 балів – зміст матеріалу не співпадає з завданням, не відповідає діловому стилю викладу матеріалу, у ньому наявна велика кількість орфографічних та пунктуаційних недоліків.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ НА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТТЯХ

12-15 балів - В повному обсязі володіє навчальним матеріалом, вільно самостійно та аргументовано його викладає під час усних виступів та доповнень, глибоко і всебічно розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, використовуючи при цьому обов'язкову та додаткову літературу. Володіє навичками творчого мислення і аналізу. Релевантно дає відповіді на поставлені запитання.

8-11 балів – Достатньо повно володіє навчальним матеріалом, обґрунтовано його викладає під час усних виступів та доповнень, в основному розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, використовуючи при цьому обов'язкову літературу. Але при викладанні деяких питань не вистачає достатньої глибини та аргументації, допускаються при цьому окремі несуттєві неточності та помилки.

4-7 балів – В цілому володіє навчальним матеріалом викладає його основний зміст під час усних виступів та доповнень, але без глибокого всебічного аналізу, обґрунтування та аргументації, без використання необхідної літератури допускаючи при цьому окремі суттєві неточності та помилки.

1-3 бали - Не в повному обсязі володіє навчальним матеріалом. Фрагментарно, обґрунтування) викладає його під час усних виступів та письмових відповідей, теоретичних питань та практичних завдань, допускаючи при цьому суттєві неточності, правильно вирішив меншість тестових завдань.

Доповнення виступу:

2 бали – отримують студенти, які глибоко володіють матеріалом, чітко визначили його зміст; зробили глибокий системний аналіз змісту виступу, виявили нові ідеї та положення, що не були розглянуті, але суттєво впливають на зміст доповіді, надали власні аргументи щодо основних положень даної теми.

1 бал - отримують студенти, які виклали матеріал з обговорюваної теми, що доповнює зміст виступу, поглиблює знання з цієї теми та висловили власну думку.

Суттєві запитання до доповідачів:

2 бали отримують студенти, які своїм запитанням до виступаючого суттєво і конструктивно можуть доповнити хід обговорення теми.

1 бал отримують студенти, які у своєму запитанні до виступаючого вимагають додаткової розглядається.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Складання словника основних термінів, що визначені програмою курсу (за темами): Програмою курсу визначено перелік ключових термінів, що розкривають зміст кожної теми. Студентам пропонується скласти словник основних термінів з конкретної теми на останніх сторінках опорного конспекту лекцій.

6-10 балів нараховуються студентам, які не лише склали повний перелік визначених термінів з конкретної теми, а й можуть вільно розтлумачити їх зміст.

1-5 балів нараховуються студентам, які склали неповний перелік визначених термінів з конкретної теми і не можуть їх розтлумачити без конспекту.

Ведення опорного конспекту лекцій:

Опорний конспект лекції – вид роботи студента, в якому у стисло і системно викладено основний теоретичний матеріал у формі основних понять і положень, що структурно й логічно пов'язані між собою. Дані поняття та положення є лише опорними сигналами, вони вимагають пояснень і визначень, що мають записати студенти під час лекції. Його ведення сприяє системному і глибокому засвоєнню навчального матеріалу, дозволяє простежити структурні зв'язки між різними поняттями, положеннями, концепціями, проблемами, теоріями тощо.

Кожен студент повинен мати опорний конспект лекції на лекціях і вести в ньому записи власноруч. Під час аудиторної роботи з конспекту лекцій студенти записують основні тези лекції та пояснення викладача у визначеному в конспекті полі. Під час самостійної роботи рекомендується доповнити записи лекції та завершити виконання завдань, що були зазначені в Робочій програмі та опорному конспекті лекції.

6-10 балів нараховуються студентам, які в повному обсязі самостійно і творчо опрацювали всі питання лекції і вільно володіють її змістом.

1-5 балів нараховується студентам, які опрацювали лише окремі питання лекції і не достатньо вільно володіють її змістом.

Підготовка творчих завдань(есе):

Есе – це самостійна творча робота, де у вільній формі висловлюються особисті думки на тему, передбачену робочою програмою. Головна мета есе – це самостійне викладення студентом на підставі опрацьованого матеріалу теми, проблеми, питання.

6-10 балів отримують студенти, які можуть виокремити з різних джерел основні положення, структурно об'єднати їх, коротко проаналізувати кожне з них та зробити ґрунтовні узагальнюючі висновки

1-5 балів отримують студенти, які в цілому правильно виокремили основні положення кожного з джерел, але не зробили їх відповідного аналізу та узагальнюючих висновків.

Ведення конспекту першоджерел

6-10 балів отримують студенти, які опрацювали всю необхідну обов'язкову літературу, засвоїли її основні теоретичні положення, вміють їх пояснити і розтлумачити.

1-5 балів отримують студенти, котрі опрацювали не всю необхідну літературу, не завжди розуміють її вихідні теоретичні положення, поверхово їх пояснюють.

Індивідуальне завдання (письмово)

6-10 балів матеріал відповідає тематиці поставленого завдання, повністю розкриває його сутність, оформлений за всіма вимогами ділового стилю; у матеріалі відсутні орфографічні та стилістичні помилки, він вчасно складений для перевірки.

1-5 балів зміст матеріалу не зовсім відповідає заданій тематиці або недостатньо повно розкриває його сутність; оформлений матеріал містить деякі орфографічні, пунктуаційні помилки, у ньому відсутні.

0 балів зміст матеріалу не співпадає з завданням, не відповідає діловому стилю викладу матеріалу, у ньому наявна велика кількість орфографічних та пунктуаційних недоліків.

Реферат

Метою написання рефератів є вироблення студентами навичок і вміння працювати з літературою, віднаходити головні, стрижневі аспекти проблем, що потребують твердого засвоєння, здатності визначити свою позицію щодо дискусійних ідей чи концепцій і аргументовано її обґрунтувати. Підготовка реферативного повідомлення (доповідь) за темою, яку пропонує викладач. Студент готує реферат-доповідь і доповідає основні положення на занятті з певної теми, яка передбачає розгляд даного питання. Можлива кількість рефератів обмежується викладачем до двох. Підготовка реферування статей. Можлива кількість реферувань обмежується викладачем до двох.

8-10 балів Студент вільно володіє понятійним апаратом та проявляє аналітичні навички. Студент чітко та логічно встановлює мету, завдання та методи дослідження, у відповідності з темою реферативної роботи. У процесі написання реферативної роботи демонструє високий рівень володіння не тільки теоретичним знаннями, а й практичними навичками. Студент чітко та послідовно здійснює етап обробки та інтерпретації отриманих даних. Висновки мають логічну структуру, містять фактичні дані разом з глибокою, змістовною якісною інтерпретацією отриманих даних. Робота має творчий, і разом з тим науково обумовлений характер.

Акуратне написання, чіткість та грамотність речень. Доцільне використання таблиць, схем, графіків (якщо передбачено).

6-7 балів Студент достатньо володіє понятійним апаратом та проявляє аналітичні навички. В ході виконання реферативної роботи студент демонструє високий рівень активності, зацікавленості виконуваної діяльності. Володіє практичними навичками, необхідними для здійснення комплексного дослідження. Чітко встановлює мету, завдання дослідження, обирає та використовує доцільні методики. Логічно та структуровано описує процедуру обробки та інтерпретації даних, але отримані результати мають лише характер констатації отриманих свідчень, без застосування глибоких та змістовних інтерпретацій. Студент охайно оформлює реферативну роботу, грамотно та обґрунтовано описує процедуру постановки, проведення та обробки даних. Можуть бути незначні помилки у оформленні.

4-5 балів Студент достатньо вільно володіє понятійним апаратом, але тільки на відтворювальному рівні. Студент самостійно встановлює мету, завдання та методи дослідження. Але має певні труднощі з самостійною обробкою та інтерпретацією отриманих даних. Висновки оформлені логічно та послідовно. Реферативна робота оформлена охайно, логічно та структурно правильно. Містяться незначні помилки у оформленні.

2-3 бали Студент з допомогою викладача може пояснити поняття, що використовуються. Студент має загальне уявлення про виконання реферативної роботи, має уявлення про планування дослідження, але самостійно може встановити лише мету, завдання та методи дослідження. Проведення та обробку отриманих даних здійснює з помилками, висновки будує послідовно, але не може здійснити змістовну інтерпретацію. Реферативна робота оформлена досить охайно. Але існують помилки в оформленні та грамотній побудови висновків.

1 бал Студент має загальні знання з курсу, непідкріплені практичними навичками. Студент має загальне уявлення про виконання реферативної роботи. Може встановити мету та завдання дослідження. Але має труднощі з вибором методів дослідження, і відповідно з обробкою та інтерпретації. Охайність виконаної роботи можна оцінити, як середню. Також присутні помилки у оформленні та формулюванні висновків.

0 балів з можливістю повторного складання. Студент з усього курсу має фрагментарні знання. Не володіє термінологією, оскільки понятійний апарат не сформований. Не вміє викласти програмний матеріал, спланувати дослідження. Відсутнє розуміння професійних понять, словниковий запас не дає змогу оформити ідею. Практичні навички у виборі критеріїв обробки даних на рівні розпізнавання.

Критерії оцінювання письмових контрольних робіт та тестів стану успішності здобувачів вищої освіти за період теоретичного навчання. Підсумковий, кредитний та тестовий контроль знань студентів здійснюється через проведення аудиторних письмових контрольних робіт або тестування.

40-50 балів В повному обсязі володіє навчальним матеріалом, вільно самостійно та аргументовано його викладає під час розгорнутих письмових відповідей, глибоко та всебічно розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, використовуючи при цьому обов'язкову та додаткову літературу. Правильно вирішив усі тестові завдання.

30-39 балів Достатньо повно володіє навчальним матеріалом, обґрунтовано його викладає під час розгорнутих письмових відповідей, в основному розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, використовуючи при цьому обов'язкову літературу. Але при викладанні деяких питань не вистачає достатньої глибини та аргументації, допускаються при цьому окремі несуттєві неточності та незначні помилки. Правильно вирішив більшість тестових завдань.

20-29 балів В цілому володіє навчальним матеріалом викладає його основний зміст під час розгорнутих письмових відповідей, але без глибокого всебічного аналізу, обґрунтування та аргументації, без використання необхідної літератури допускаючи при цьому окремі суттєві неточності та помилки. Правильно вирішив половину тестових завдань.

10-19 балів Не в повному обсязі володіє навчальним матеріалом. Фрагментарно, поверхово (без аргументації та обґрунтування) викладає його під час розгорнутих письмових відповідей, недостатньо розкриває зміст теоретичних питань та практичних завдань, допускаючи при цьому суттєві неточності, правильно вирішив меншість тестових завдань.

1-9 балів Частково володіє навчальним матеріалом не в змозі викласти зміст більшості питань теми під час письмових відповідей, допускаючи при цьому суттєві помилки. Правильно вирішив окремі тестові завдання.

0 балів Не володіє навчальним матеріалом та не в змозі його викласти, не розуміє змісту теоретичних питань та практичних завдань. Не вирішив жодного тестового завдання.

№ п/п	Форма контролю	Кількість заходів	Кредит			
			мінімальна оцінка один. Контролю	Макс. оцінка один. Контролю	Мін. сумарна оцінка один. контролю	Макс. сумарна оцінка один. контролю
1.	Індивідуальна робота	2	3	10	6	20
2.	Написання есе	1	1	10	1	10
3.	Кредитна контрольна робота/тест	2	10	30	20	50
4.	Реферативна робота/доповідь	1	5	10	5	10
Вихідна кількість балів:					32	100

Кредитний контроль. Кредитний контроль є підсумком певного етапу вивчення дисципліни. Його мета – виявлення проміжних результатів засвоєння студентами змісту навчальної дисципліни. Кредитний контроль проводиться згідно з тематичним планом. Оцінка кредитного контролю здійснюється за 50-бальною шкалою.

Кредитний контроль проводиться у вигляді різномірневої письмової самостійної роботи, яка містить такі завдання:

- теоретичні питання – 3 – 4 бали;
- тестові завдання – 1 бал;
- творчі завдання – 5-6 балів.

Підсумковий контроль. Формою підсумкового контролю є сума набраних студентом за семестр та під час кредитного контролю балів.

У разі, якщо студент бажає підвищити свою підсумкову оцінку він має право на складання усного іспиту.

Сума балів, накопичених здобувачем вищої освіти за виконання всіх видів поточних навчальних завдань (робіт) на практичних (семінарських) заняттях, самостійних робіт та на підсумковому модульному контролі, свідчить про ступінь оволодіння ним програмою навчальної дисципліни на конкретному етапі її вивчення. Протягом семестру студенти можуть набрати від 0 до 100 балів, що переводяться у національну шкалу оцінювання і відповідно у шкалу ЄКТС. Кількість балів відповідає певному рівню засвоєння дисципліни.

Розподіл балів, які отримують студенти

Поточне тестування та самостійна робота					ККР	Накопичувальні бали/ Сума	
Кредит 1-2							
T1	T2	T3	T4		100	200	
25	25	25	25				
Поточне тестування та самостійна робота					ККР	Накопичувальні бали/ Сума	
Кредит 3-4							
T5-6		T7-8		T9-10	100	200	
33		34		33			
Поточне тестування та самостійна робота					ККР	Накопичувальні бали/ Сума	
Кредит 5-6							
T11-12	T13-14	T15-16	T17-18	T19	T20	100	200
16	16	17	17	17	17		

Шкала оцінювання: національна та ЄКТС

ОЦІНКА ЄКТС	СУМА БАЛІВ	ОЦІНКА ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ШКАЛОЮ	
		екзамен	Залік
A	90-100	5 (відмінно)	5/відм./зараховано
B	80-89	4 (добре)	4/добре/ зараховано
C	65-79		

D	55-64	3 (задовільно)	3/задов./ зараховано
E	50-54		
FХ	35-49	2 (незадовільно)	Не зараховано

Бали	Критерії оцінки
F (незадовільно з обов'язковим повторним курсом)	Практично не знає науково-історичної термінології. Володіння навчальним матеріалом на рівні розпізнавання. Не може користуватися підручником, методичними рекомендаціями, іншими дидактичними засобами. Володіє тільки окремими прийомами практичної діяльності, яких недостатньо для формування вмінь.
FХ (незадовільно з можливістю повторного складання)	Має уяву про наукову історичну термінологію. Володіє навчальним матеріалом на фрагментарному рівні. Конспект з предмету носить не систематизований, фрагментарний характер. Не вміє скласти алгоритм відповіді. Не може відповісти на питання чи виконати практичну роботу без грубих помилок, на які не звертає уваги.
E (незадовільно з можливістю повторного складання)	Самостійно відтворює головні положення викладені в базовому підручнику чи лекційному матеріалі. Знає основні психолого-педагогічні терміни. Потребує допомоги викладача чи товаришів для відтворення систематизованого навчального матеріалу. При реалізації знань у вирішенні практичних завдань потребує допомоги викладача на всіх етапах роботи. Часто допускає типові помилки, які при допомозі здатен виправити. Повністю відсутнє знайомство з інформацією, що викладена в додатковій літературі.
D (задовільно)	Повністю відтворює інформацію що викладена в базовому підручнику. Має значні утруднення при необхідності користування додатковою та довідниковою літературою. Епізодичне знайомство з періодичними психолого-педагогічними виданнями. Сформовані уміння може використовувати у стандартних ситуаціях, які закладені у навчальні завдання. При виправленні допущених помилок потребує деякої допомоги викладача. Затрудняється при необхідності використовувати знання отримані при вивченні інших дисциплін.
C (добре)	На основі володіння матеріалом в обсязі робочої навчальної програми дисципліни, під керівництвом викладача вміє зіставляти, узагальнювати, систематизувати інформацію про педагогічні явища. Цілком самостійно використовує набуті знання, вміння та навички в стандартних навчальних ситуаціях. Здатен контролювати свою діяльність. При контролі знань досить вільно складає алгоритм відповіді. Швидко знаходить необхідну інформацію в довідниковій літературі. Знайомий з психолого-педагогічними періодичними виданнями останніх років.

<p style="text-align: center;">В (дуже добре)</p>	<p>Вільно володіє матеріалом у відповідності з програмою дисципліни. Знання, вміння та навички може самостійно застосовувати у нестандартних ситуаціях навчального характеру. Проявляє інтерес до наукової та науково-популярної літератури з предмету. Самостійно опрацював рекомендовану, додаткову літературу з предмету. В процесі вивчення дисципліни іноді виконував реферати не передбачені робочою програмою дисципліни. Проявляє схильність до аналітико-синтетичної діяльності, здатен висловлювати власну думку що до вивченого матеріалу. Отримані знання використовує при аналізі стану навчально-виховного процесу в університеті.</p>
<p style="text-align: center;">А (відмінно)</p>	<p>На основі досконалого знання матеріалу предмету студент набути знання, вміння та навички використовує при рішенні нестандартних задач. Вільно використовує міжпредметні зв'язки, орієнтується у періодичній та монографічній літературі з предмету. Легко знаходить відповіді на нестандартні, несподівані питання. У складних ситуаціях може провести аналіз на рівні теоретичного осмислення. Виявляє творчі здібності, нахил до самостійної науково-дослідної роботи, який проявляється у наявності наукових публікацій, виступах на наукових конференціях.</p>

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ТЕСТОВОГО, КРЕДИТНОГО ТА ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

Підсумковий кредитний контроль проводиться з метою визначення рівня засвоєння студентами знань, здобутих під час проходження теоретичного курсу.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Три рівні складності тестів:

1. Загальні питання (відповідь коротка) – 1 бал за одну правильну відповідь
 2. Спеціальні питання (відповідь розлога) – 2 бали за одну правильну відповідь
- Кількість тестових питань – 40
 - Форми тестів відкритого типу (множинний вибір)
 - Враховані теми, що засвоюються студентами самостійно:

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1.-2. Основні засади історичної антропології.</i>		
1	Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України»	11
2	Тема 2. Історична антропологія	11
3	Тема 3. Найдавніша людність на території України (за даними антропології).	13
4	Тема 4. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза – пізнє середньовіччя)	15
<i>Кредит 3. Антропологічний склад українського народу.</i>		
5	Тема 5. Антропологічний склад українського народу.	30
	Разом:	80

- Тести враховують зміни в нормативній та законодавчій базі.

- Тестові завдання з курсу «Історіографія археології» спрямовані на перевірку результатів навченості та сформованості компетентностей загально предметних (Працювати самостійно, приймати ініціативу та керувати часом, і т. ін.) та фахових (базові загальні знання, застосування знань на практиці, спеціальними знаннями з хронології і т.ін.)

Базовий рівень

Загальні питання (відповідь коротка)

1. Галузь природничих наук, яка вивчає походження і еволюцію фізичної організації людини та її рас
а. Анатомія людини б. Фізіологія людини с. Соціальна екологія д. Палеонтологія е. Антропологія
2. Перше використання терміну «антропологія» приписується:
а. Аристотелю б. Анаксогору с. Анаксимандру д. Геродоту е. Демокриту
3. Антропологія, як самостійна галузь науки, виникла:
а. 5-4 ст. до н.е. б. 15-16 ст. с. 18-19 ст. д. 19-20 ст. е. 20-21 ст.
4. Засновником гіпотези поліцентризму є
а. Рогінський б. Вейденрейх с. Ларичев д. Фуулі е. Хрісанфова
5. Методи краніометрії мають предметом вимірювання:
а. живу людину б. кістки скелету с. череп д. грудну клітину е. стопи
6. Прощури сучасних людиноподібних мавп
а. найдавніші комахоїдні б. неандертальці с. пітекантропи д. пропліопітеки е. дріопітеки ф. парапітеки
7. Крацим індикатором прямоходіння у скелеті приматів є
а. тазовий пояс б. кістка п'яти с. ключиця д. п'ятипала кінцівка е. положення потиличного отвору
8. Вперше статевий диморфізм з'явився у:
а. австралопітеків б. пітекантропів с. людини вмілої д. неандертальця е. людини розумної
9. Homo habilis - це
а. людина розумна б. людина уміла с. людина прямоходяча д. людина неандертальська
10. Розвиток виступу підборіддя свідчить про використання
а. м'ясний їжі б. рослинної їжі с. членороздільної мови д. сирої їжі е. їжі, приготованої на багатті

Середній рівень

Загальні питання (відповідь коротка)

11. Розвиток - це:

- а. якісні зміни, що відбуваються в організмі б. кількісні зміни в організмі d. гіпертрофія e. гіперплазія f. гетерохронія
12. Антропологічну періодизацію кам'яної доби створив
- а. Ж. Буше де Перт б. Е. Ларте с. Ч. Дарвін d. Дж. Леббок
13. Автором праці «Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини й Угорщини» 1908 р. видання є:
- а. Ф. Вовк б. В. Антонович с. П. Житецький d. М. Драгоманов e. В. Хвойко
14. За якою ознакою не можна визначити вік черепа
- а. за розвитком зубів б. за облітерацією черепних швів с. за кількістю кісток в черепі d. за джерельцям e. за розміром кісток черепа
15. Вказати морфологічні критерії біологічного віку людини:
- а. кістковий вік б. зубний вік с. статевий розвиток d. фізичний розвиток
16. Біохімічні критерії біологічного віку людини:
- а. рівень гормонів б. рівень ферментів с. показники вуглеводного обміну d. показники ліпідного обміну e. станова сила
17. Пубертатний період розвитку - це
- а. внутрішньоутробний б. юнацький с. підлітковий d. дитячий e. старечий
18. Різномасштабність в дозріванні тканин, органів і систем органів називається
- а. гетеродонтія б. гетерохронія с. гетеротрофія d. "каналізування" e. політипія
19. Критерій, за допомогою якого не можна визначити біологічний вік
- а. кістякова зрілість б. зубна зрілість с. статева зрілість d. психічний критерій e. Ступінь відкладення жирової тканини
20. Прихильники соціального дарвінізму вважають, що
- а. всі раси однакові б. є вищі і нижчі раси с. негроїдна раса - нижча раса d. європеїдна раса - вища раса

Високий рівень

21. Кількісний метод вивчення черепа, заснований на визначенні його розмірів ... Вказати назву та дати стислу характеристику.
22. Розділ антропології, який вивчає еволюційний процес формування фізіологічного типу людини... Назвати та дати стислу характеристику.
23. Соціогенез – це (дати визначення)
24. Процес олюднення мавпи, від появи перших специфічно людських особливостей до виникнення виду Людина розумна – це...
25. Група популяцій, відокремлена від іншої групи значним географічним бар'єром - це ...

КРЕДИТНІ КОНТРОЛЬНІ РОБОТИ

ККР 1.

1. Предмет і завдання історичної антропології. Основні методи дослідження.
2. Людські раси. Фактор расоутворення.

ККР 2.

1. Рушійні фактори антропогенезу (біологічні та соціальні).
2. Генетичні аспекти конституції.

ККР 3.

1. Еволюція гомінід. Таксономія гомінід.
2. Медичні аспекти конституції. Хвороби та конституційні особливості організму людини за даними археології.

ПИТАННЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Предмет і завдання антропології. Історія розвитку науки.
2. Методи дослідження в антропології. Сучасні підходи і датування подій.
3. Історія розвитку антропології в Україні і за кордоном.
4. Розділи сучасної антропології - морфологія, антропогенез, расознавство.
5. Подвійна природа людини. Соціальна детермінованість біології людини. Значення антропологічних досліджень для психолога.
6. Історія розвитку антропогенної теорії: VI століття до н.е. 15-16 століття н.е.
7. Історія розвитку антропогенної теорії: 17-20 століття. Сучасні погляди на еволюцію людини.
8. Місце людини в системі тваринного світу. Таксономія гомінідів.
9. Докази еволюційного походження людини. Методи реконструкції філогенезу приматів.
10. Загальна еколого-географічна та морфофізіологічеськая характеристика приматів.
11. Рушійні чинники антропогенезу. Біологічні і соціальні чинники антропогенезу. Роль праці в процесі еволюції людини.
12. Еволюція приматів. Основні напрямки еволюції приматів.
13. Еволюція гоминоидов.
14. Виділення людської лінії еволюції. Еволюція гомінідів.
15. Особливості біологічної еволюції сучасної людини.
16. Соціальні аспекти походження людини. Фактори формування суспільних відносин серед гомінід.
17. Популяційний поліморфізм і географічна мінливість *Homo sapiens*.
18. Походження поліморфізму і політипии у *Homo sapiens*.
19. Людські раси. Фактори расообранованія.
20. Сучасне поширення людських рас. Моноцентризм і поліцентризм. Соціальний дарвінізм і його реакційна суть.
21. Поняття про онтогенез. Основні закономірності онтогенезу. Періоди онтогенезу.
22. Поняття про зростання і розвитку організму. Фактори і критерії зростання і розвитку.
23. Загальна характеристика пренатального і постнатального онтогенезу людини.
24. Вікова періодизація. Поняття про критичні періоди розвитку.
25. Поняття про біологічне і хронологічному (паспортному) віці, критерії біологічного віку.
26. Поняття про шкільної зрілості, шкільно-необхідних функцій. Критерії шкільної зрілості.
27. Статеве дозрівання, його основні етапи.
28. Генетичні, морфологічні, фізіологічні та соціальні аспекти статевого диморфізму людини.
29. Особливості онтогенезу людини на сучасному етапі.
30. Акселерація і ретардація. Епохальні коливання темпів розвитку.
31. Старіння і тривалість життя людини.

32. Поняття про конституцію. Морфологічні аспекти конституції.
33. Схема нормальних соматичних конституцій. Схема чоловічих конституцій (В.В.Бунака).
34. Схема жіночих (І.Б.Галанта) і дитячих (В.Г.Штефко і А.Д.Островского) конституцій.
35. Функціональні аспекти конституції. Поняття про біохімічної індивідуальності.
36. Генетичні аспекти конституції.
37. Співвідношення психічних характеристик і особливостей статури.
38. Поняття про фізичний розвиток. Показники фізичного розвитку.
39. Медичні аспекти конституції. Хвороби і конституціональні особливості організму людини.
40. Екологічні аспекти конституції. Поняття про адаптивних типах.
41. Екологічні аспекти конституції: морфо-функціональні аспекти адаптації.
42. Високі і сучасні морфотіпи. М'які частини обличчя і їх особливості у представників різних рас і народностей.
43. Етнічна антропологія. Сучасне поширення антропологічних типів.
44. Австралопітеки. Прогресивні риси австралопітекових, їх формування та значення.
45. Homo erectus. Родина і час виникнення. Примітивні і прогресивні риси.
46. Homo habilis. Поширення людини вмілого на території земної кулі.
47. Соціогенез. Формування суспільних відносин і культури.
48. Виникнення общинно-родового ладу. Шлюб і сім'я.
49. Становлення шлюбно-сімейних відносин. Моногамія і полігамія. Полігінія і поліандрія.
50. Етапи формування негенетичної наступності. Форми негенетичної наступності. Міфи. Табу. Релігія.

ТЕМАТИКА

СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1.-3. Основні засади історичної антропології.</i>		
1	Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України».	2
2	Тема 2. Історична антропологія.	2
3	Тема 3. Найдавніша людність на території України (за даними антропології).	2
	Разом:	6

ПЛАНИ ПРОВЕДЕННЯ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ НА X-Й СЕМЕСТР:

Тема заняття № 1 : Вступ до курсу «Історична антропологія України».

ПЛАН

1. Предмет «Історична антропологія України» та його завдання.
2. Основні проблеми курсу, періодизація та хронологія.
3. Історіографічна та джерелознавча база «Історичної антропології України».

Тема заняття №2: «Історична антропологія.»

ПЛАН

1. Закономірності онтогенезу людини
2. Періодизація індивідуального розвитку
3. Динаміка процесів росту людини та старіння організму
4. Біологічний вік
5. Фізичний розвиток та акселерація.

Тема заняття №3: Найдавніша людність на території України (за даними антропології).

ПЛАН

1. Антропологічний склад українців північної зони.
2. Антропологічний склад українців південної зони.
3. Антропологічний склад українців західної зони.
4. Антропологічний склад українців східної зони.
5. Методика збирання і транспортування кісткових решток людей під час археологічних розкопок.
6. Система обліку, опису й архівації палеоантропологічних даних.
7. Соматометрія та соматоскопія.
8. Волосяний покрив і пігментація.
9. Будова голови та обличчя.
10. Морфологія тіла.

**ТЕМАТИКА
САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ**

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1.-2. Основні засади історичної антропології.</i>		
1	Тема 1. Вступ до курсу «Історична антропологія України»	11
2	Тема 2. Історична антропологія	11
3	Тема 3. Найдавніша людність на території України (за даними антропології).	13
4	Тема 4. Антропологічні особливості давнього населення території України (доба раннього заліза – пізнє середньовіччя)	15
<i>Кредит 3. Антропологічний склад українського народу.</i>		
5	Тема 5. Антропологічний склад українського народу.	30
	Разом:	80

Самостійна робота № 1

Розробити творчий проєкт "Антропогенез" з використанням інформаційних технологій

Самостійна робота № 2

Скласти доповідь на тему: "Примати. Основні представники приматів"

Самостійна робота № 3

Написати есе на тему: "Вивчення палеонтологічних та археологічних знахідок давніх людей за матеріалами археологічного музею МНУ імені В.О. Сухомлинського"

ТЕМАТИКА КУРСОВИХ РОБІТ

1. Французькі енциклопедисти.
2. Дж.Б.Віко. Археологія - історія мистецтва.
3. Бернард де Монфокон, граф Келюс.
4. Розкопки курганів і колекціонування стародавніх речей в Англії.
5. Лондонські суспільства антикварів і дилетантів, їх експедиції.
6. Створення Британського музею.
7. Розкопки Геркуланума і Помпей.
8. Іоган Йохим Вінкельман його праці з історії античного мистецтва.
9. Метод порівняльно-стилістичного аналізу.
10. Німецька школа античної археології.
11. Перші лекційні курси в університетах Європи.
12. Виникнення історії первісного суспільства.
13. Праці Лафїт, Форстера, Фергюссона.
14. Скандинавська школа.
15. Система трьох століть. Х.-Ю.Томсен.
16. "Путівник по північних старожитностей" і реакція в Європі.
17. Метод секвенцій. Й.-Я.Ворсо.
18. С.Нільсен.
19. Комісія з вивчення кекенм'єдінгов.
20. Розкопки могильника в Гальштат і поселення Латен.
21. Відкриття пальових поселень на швейцарських озерах.
22. Відкриття палеоліту.
23. Проблема існування "допотопного" людини.
24. Теорія катастроф Ж.Кювье.
25. Роботи та зборів Буше де Перта.
26. Скептицизм французьких учених.
27. Дослідження англійських геологів.
28. Боротьба делювіалістів і флювіалістів.
29. Ч.Лайель і його "Принципи геології".
30. Е.Ларте і перша періодизація палеоліту.
31. Етногенетична проблематика. П.Шафарік.
32. Вивчення пальових поселень в Швейцарії.
33. Ф.Келлер.
34. Вивчення пам'яток неоліту, бронзи, заліза.
35. Типологічний метод.
36. О.Монтеліус, Г.Гільдебрандт, С.Мюллер.
37. Періодизація та датування пам'яток в Північній і Центральній Європі.
38. Гальштат і Латен як хронологічні епохи.
39. Виділення енеоліту та мезоліту.
40. Міжнародні конгреси з доісторичної антропології та археології.
41. Г.Мортільє і його періодизація палеоліту.
42. Виникнення палеоетнології.
43. Паризькі Антропологічні школа і суспільство.
44. Відкриття палеолітичного мистецтва.
45. Періодизація первісної культури.
46. Праці Д.Леббока, Е.Тейлор, Л.Моргана.
47. Ф.Енгельс та створення марксистської схеми.
48. Археологічні карти.
49. Етнічна проблематика.
50. Культурні провінції.
51. Формірування поняття "археологічна культура".

52. Запозичення ідей з етнології та культурології.
53. Культурні кола.
54. Міграціонізм.
55. Діффузіонізм.
56. Географічний детермінізм.
57. "Антропогеографія" Ф.Ратцеля.

РЕКОМЕНДОВАНА ТА ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

38. Алексеев В.П. Историческая антропология и этногенез. М., 1989.
39. Алексеев В.П. Историческая антропология. М., 1979.
40. Алексеев В.П. Остеометрия: Методика антропологических исследований. М., 1966.
41. Алексеев В.П. Становление человечества. М., 1984.
42. Алексеева Т.И. Географическая среда и биология человека. М., 1977.
43. Антропология: Хрестоматия. М., 1997.
44. Балушок В.Г. Етногенез українців. - К., 2005.
45. Баран В. Баран В. Походження українського народу. - К., 2002.
46. Бужилова А.П. Древнее население: Палеопатологические аспекты исследования. М., 1995.
47. Бунак В.В. Род Номо, его возникновение и последующая эволюция. М., 1980.
48. Васильев С.В. Основы возрастной и конституциональной антропологии. М., 1996.
49. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. М., 1977.
50. Восточные славяне: Антропология и этническая история / Под ред. Т.И. Алексеевой. М., 1999.
51. Залізник Л. Від склавинів до української нації. - Вид. 2-е. - К., 2004.
52. Залізник Л. Походження українського народу. - К., 1996.
53. Ревелль П., Ревелль Ч. Среда нашего обитания: В 4 кн. М., 1994.
54. Рогинский Я.Я. Проблемы антропогенеза. М., 1977.
55. Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Антропология. М., 1963.

56. Допоміжна

224. Berry A.C., Berry R.J. Epigenetic variation in human cranium // *Journal of anatomy*. Vol. 101. 1967.
225. Birdsell J.B. Preliminary data on the trihybrid origin of the Australian Aborigines // *Archaeology and Physical Anthropology in Oceania*. Vol. 2(2). 1967.
226. Bogatenkov D.V. Bio-archaeological reconstructions on data of prehistoric populations from South of Eastern Europe, III c. BC - III c. AD. Ecological aspects // *Ecological Aspects of Past Human Settlements in Europe*. Biennial Book of EAA 2. P. Bennike, E.B. Bodzsar, C. Susanne (eds). Budapest, 2002. P. 111-128.
227. Bondioli L., Coruccini R.S., Macchearelli R. Familial Segregation in the Iron Age Community of Alfedela, Abruzzo, Italy, Based on Osteodontal Trait Analysis // *American Journal of Physical Anthropology*. No. 71. 1986. P. 393-400.
228. Cavalli-Sforza L.L., Bodmer W. The genetics of human populations. 1971.
229. Coon C.S. The origin of races. New York, 1962.
230. Gardner L.I. Deprivation Dwarfism // *Biological anthropology. Readings from Scientific American*. 1974. P. 284-290.
231. Goodman A., Martin D., Armelagos G. Indications of stress from bone and teeth // *Paleopathology at the origins of agriculture*. Orlando, 1984. P. 13-44.
232. Harrison G.A., Tanner J.M., Pilbeam D.R., Baker P.T. Human Biology (3-d edition). Oxford, 1992.
233. Heath B., Carter L. A modified somatotype method // *American journal of physical anthropology*. Vol. 27. 1967. P. 54-74.

234. Homo sungirensis. Верхнепалеолитический человек: экологические и эволюционные аспекты исследования / Под ред. Т.И. Алексеевой, Н.О. Бадер. М., 2000.
235. Milankovic M. Canon of insolation and the Ice-age problem. Beograd, 1998.
236. Standards for data collection from human skeletal remains. J.E. Buikstra and D.H. Ubelaker (Eds.). Arcansas, 1994.
237. Thoma A. Le Peuplement Anteneandertalien de l'Europe. Paris., 1976.
238. Ubelaker D. Human skeletal remains. Adlin, Chicago, 1978.
239. Ullrich H. Das Aunjetizer Graberfeld von Grossbrenbach. Erster Teil: Antropologischen zur Frage nach Entstehung und Verwandtschaft der thuingischen, bomishen und mabrishen Aunjetizer. Hermann Boraus. Weimar, 1972.
240. Weiss M., Mann A. Human biology and behavior. N.Y., 1981.
241. Алексеев В.П. В поисках предков. М., 1972.
242. Алексеев В.П. Некоторые аспекты палеоэкологических исследований // Материалы конференции "Археология и социальный прогресс". М., 1991. С. 79-108.
243. Алексеев В.П. Очерки экологии человека. М., 1998.
244. Алексеев В.П. Палеоантропология земного шара и формирование человеческих рас. Палеолит. М., 1978.
245. Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы (краниологическое исследование). М., 1969.
246. Алексеев В.П. Человек. Эволюция и таксономия (некоторые теоретические вопросы). М., 1985.
247. Алексеев И.П. География человеческих рас. М., 1974.
248. Алексеева Т.И. Адаптация человека в различных экологических нишах Земли. М., 1998.
249. Алексеева Т.И. Адаптивные процессы в популяциях человека. М., 1986.
250. Алексеева Т.И. Антропологический облик русского народа // Русские. М., 1997. С. 57-74.
251. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян (по данным антропологии). М., 1973.
252. Алексеева Т.И. Этногенез и этническая история восточных славян // Восточные славяне. Антропология и этническая история / Под ред. Т.И. Алексеевой. М., 1999. С. 307-315.
253. Алексеева Т.И., Богатенков Д.В., Лебединская Г.В. Влахи: Антропо-экологическое исследование (по материалам средневекового некрополя Мистихали). М., 2003.
254. Андрианов Б.В., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и проблемы их картографирования // Советская этнография. № 2. 1972.
255. Арутюнов С. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. - М., 1989.
256. Балушок Коли ж народився український народ // Дзеркало тижня. - 2005.- № 15. (<http://www.dt.ua/>)
257. Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. - К., 1991.
258. Башкиров П.Н. Учение о физическом развитии. М., 1962.
259. Бигон М., Харпер Дж., Таунсенд К. Экология. Особи, популяции и сообщества. М., 1989.
260. Богатенков Д.В. О преподавании палеодемографии // Жизнедеятельность населения и антропоэкологическое образование на грани веков: Тез. Всероссийской Науч. Конф., 18 марта 2003 г. // Под ред. Б.Б. Прохорова, Л.С. Белоконь. М., 2003. С. 94-96.
261. Бужилова А.П. О влиянии производящего хозяйства на здоровье ранних скотоводов и земледельцев // Opus. Междисциплинарные исследования в археологии. Вып. 1-2. М., 2002. С. 46-58.

262. Бужилова А.П., Козловская М.В., Лебединская Г.В., Медникова М.Б. Историческая экология человека: Методика биологических исследований. М., 1998.
263. Бутовская М.Л., Файнберг Л.А. У истоков человеческого общества (Поведенческие аспекты эволюции человека). М., 1993.
264. Вайс Х., Елькман В. Функции крови // Физиология человека. Т. 2. М., 1996. С. 414-453.
265. Вівчарик М.М. Україна від етносу до нації: Навч. посіб. - К.: Вища шк., 2004.
266. Властовский В.Г. Акцелерация роста и развития детей (эпохальная и внутригрупповая). М., 1976.
267. Волович В.Г. Человек в экстремальных условиях природной среды. М., 1983.
268. Воронин Н.М. Основы медицинской и биологической климатологии. М., 1981.
269. Галушко К. Народы, этносы, нації: Популярне видання. - К.: Темпора, 2008.
270. Генофонд и геногеография народонаселения. Т. 1. Генофонд населения России и сопредельных стран / Под ред. Ю.Г. Рычкова. СПб., 2000.
271. Герасимов М.М. Восстановление лица по черепу (современный и ископаемый человек) // Тр. ин-та этнографии. Новая серия. Т. 28. М., 1955.
272. Гиляров А.М. Популяционная экология. М., 1990.
273. Гладкова Т.Д. Покровы тела // Морфология человека / Под ред. Б.А. Никитюка и В.П. Чтецова. М., 1990. С. 307-323.
274. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. - К.: Критика, 2005. - 528 с.
275. Година Е.З., Миклашевская Н.Н. Экология и рост: влияние факторов окружающей среды на процессы роста и полового созревания у человека // Рост и развитие детей и подростков. Итоги науки и техники. Сер. Антропология. Том. 3. М., 1989.
276. Гримм Г. Основы конституционной биологии и антропометрии. М., 1967.
277. Грин Н., Стаут У., Тейлор Д. Биология: В 3 т. М., 1990.
278. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. - М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. - 848 с.
279. Давыдова Г.М. Русские Сибири // Русские. М., 1997. С. 75-79.
280. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора: Книга для учителя. М., 1986.
281. Дейвисон М. Многомерное шкалирование: Методы наглядного представления данных. М., 1988.
282. Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. М., 1983.
283. Дерябин В.Е. О методиках многомерного таксономического анализа в антропологии // Вестник антропологии. Вып. 4. М., 1998. С. 30-68.
284. Дерябин В.Е. Современные восточнославянские народы // Восточные славяне. Антропология и этническая история / Под ред. Т.И. Алексеевой. М., 1999. С. 30-59.
285. Джохансон Д., Иди М. Люси. Истоки развития человеческого рода. М., 1984.
286. Држевецкая И.А. Эндокринная система растущего организма. М., 1987.
287. Ефимова С.Г. Восточнославянский ареал на антропологической карте средневековой Европы // Восточные славяне. Антропология и этническая история / Под ред. Т.И. Алексеевой. М., 1999. С. 185-204.
288. Ефимова С.Г. Соотношение лесостепных и степных групп населения Европейской Скифии по данным антропологии // Скифы и сарматы в VII-III вв. до н.э. Палеоэкология, антропология и археология. М., 2000. С. 39-44.
289. Задорожний В. До проблеми східнослов'янської огласовки давніх текстів // Київська старовина. - 2005. - № 5.
290. Залізник Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання. - К.: Темпора, 2008.
291. Залізник Л.Л. Первісна історія України. - К., 1999.

292. Залкинд Н.Г. Московская школа антропологии. М., 1975.
293. Зубов А.А. Иерархия факторов антропогенеза // Вестник антропологии. Вып. 2. 1996.
294. Зубов А.А. Магистрализация и демагистрализация в ходе эволюционного процесса // Вопросы антропологии. Вып. 75. 1985.
295. Зубов А.А. Одонтология: Методика антропологических исследований. М., 1968.
296. Зубов А.А. Систематические критерии рода Номо и его эволюция // Вопросы антропологии. Вып. 43. 1973. С. 92-106.
297. Зубов А.А. Эволюция рода Номо от архантропа до современного человека // Итоги науки и техники. Серия "Антропология". Т. 2. Становление и эволюция человека. М., 1987.
298. Зубов А.А. Этническая одонтология. М., 1973.
299. Ископаемые гоминиды и происхождение человека / Под ред. В.В. Бунака // Тр. ин-та этнографии АН СССР. Новая серия. Т. 92. М., 1966.
300. Кайданов Л.З. Генетика популяций. М., 1996.
301. Кафарський В.І., Савчук Б.П. Етнологія: Підручник. - К.: Центр навчальної літератури, 2006.
302. Киеня А.И., Бандажевский Ю.И. Здоровый человек: Основные показатели. М., 1997.
303. Клиорин А.И., Чтецов В.П. Биологические проблемы учения о конституции человека. Л., 1979.
304. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия: Расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л., 1988.
305. Козловская М.В. Пищевые новации производящего хозяйства // Opus. Междисциплинарные исследования в археологии. Вып. 1-2. М., 2002. С. 26-45.
306. Козловская М.В. Экология древних племен лесной полосы Восточной Европы (антропологический очерк). М., 1996.
307. Кондукторова Т.С. Физический тип людей Нижнего Приднепровья на рубеже нашей эры (по материалам могильника Николаевка Казацкое). М., 1979.
308. Кречмер Э. Строение тела и характер. М., 1995.
309. Ламберг-Карловски К., Саблов Дж. Древние цивилизации: Ближний восток и Мезоамерика. М., 1992.
310. Левонтин Р. Человеческая индивидуальность: наследственность и среда. М., 1993.
311. Логвиненко А.Д. Измерения в психологии: математические основы. М., 1993.
312. Медникова М.Б. Трепанации у древних народов Евразии. М., 2001.
313. Медникова М.Б. Экологические аспекты эпохальной динамики строения тела у древнего населения Евразии // Жизнедеятельность населения и антропоэкологическое образование на грани веков / Под ред. Б.Б. Прохорова, Л.С. Белоконь. М., С. 92-94.
314. Миклашевская Н.Н. Биологический возраст // Морфология человека. М., 1990. С. 20-28.
315. Миклашевская Н.Н., Соловьева В.С., Година Е.З. Ростовые процессы у детей и подростков. М., 1988.
316. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. М., 1990.
317. Никитюк Б.А. Изменения размеров тела новорожденных за последние 100 лет // Вопросы антропологии. Вып. 42. М., 1972.
318. Новітні міфи та фальшивки про походження українців. Збірник статей: Популярне видання. - К.: Темпора, 2008. - 136 с.
319. Оуэн Лавджой К. Эволюция выпрямленного способа передвижения у человека // В мире науки. Scientific American. № 1. 1998.
320. Павловский О.М. Биологический возраст человека. М., 1987.

321. Петров В. Походження слов'ян. - К., 1972.
322. Пироженко В. Походження українців: стара концепція і новітні міфи // Вісник Національної академії наук України. - 1998. - № 9 - 10.
323. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии). М., 1974.
324. Проблема расы в российской физической антропологии / Под ред. Т.И. Алексеевой, Л.Т. Яблонского. М., 2002.
325. Происхождение и этническая история русского народа // Тр. ин-та этнографии АН СССР. М., 1965.
326. Рохлин Д.Г. Болезни древних людей. М., 1965.
327. Рычков Ю.Г., Ящук Е.В. Генетика и этногенез. Историческая упорядоченность генетической дифференциации популяций человека (модель и реальность) // Вопросы антропологии. Вып. 75. М., 1985.
328. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме. М., 1960.
329. Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. М., 1989.
330. Тимофеев-Рессовский Н.В., Яблоков А.В., Глотов Н.В. Очерк учения о популяции. М., 1973.
331. Толочко П. Київська Русь. - К., 1996.
332. Толочко П. Русь - Мала Русь - руський народ у другій половині XIII - XVII ст.// Київська старовина. - 1993. - № 3.
333. Толочко П.П. Древнерусская народность. - М., 1999.
334. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К.: Абрис, 1999. - 200 с.
335. Уайнер Дж. Экология человека // Биология человека. М., 1968. С. 331-422.
336. Харитонов В.М. Введение в теорию антропогенеза и археологию палеолита. М., 1995.
337. Харрисон Дж., Уайнер Дж., Тэннер Дж., Барникот Н., Рейнолдс В. Биология человека. М., 1979.
338. Хрисанфова Е.Н. Древнейшие этапы гоминизации // Итоги науки и техники. Серия "Антропология". Т. 2. Становление и эволюция человека. М., 1987.
339. Хрисанфова Е.Н., Перевозчиков И.В. Антропология: Учебник. 2-е изд. М., 1999.
340. Хромов-Борисов Н.Н. Биометрические аспекты популяционной генетики // Л.З. Кайданов. Генетика популяций. М., 1996. С. 251-299.
341. Чебоксаров Н.Н. Антропологический очерк // Народы Европейской части СССР. Т. I. М., 1964.
342. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. М., 1971.
343. Шарден Тейяр П. де. Феномен человека. М., 1965.